

L'ORIGEN DE L'ARQUITECTURA EN PEDRA I L'URBANISME A LA CATALUNYA OCCIDENTAL

Emili Junyent, Àngel Lafuente i Joan B. López

L'estudi dels assentaments estables, l'origen, les característiques i evolució i les formes d'organització i explotació del territori a les planes que circumden la conca del Segre i els seus afluents laterals (Llobregós, Sió, Ondara, Corb, Femosa i Set) presenten, encara avui, dues dificultats principals: la incorporació tardana de les excavacions en extensió dins la pràctica de la recerca arqueològica i el caràcter exclusivament catalogador i d'adscripció cultural en què ha desembocat la intensa activitat prospectorà que es desenvolupa a la zona.

Els estudis dels jaciments excavats darrerament, que permetrien una primera aproximació a l'anàlisi de l'organització de l'espai urbà, romanen pràcticament inèdits: Genó i Carretelà (Aitona, el Baix Segre) i les Paretetes (Albagés, les Garrigues) (Bronze final II). O bé han estat publicats parcialment: la Colomina 2 (Gerb, la Noguera) (Bronze final III), Serra del Calvari (la Granja d'Escap, el Baix Segre) (Ferro I).

Tanmateix, el conjunt del col·lectiu científic és conscient de la importància d'aquesta àrea geogràfica, pel fet que és el bressol del primer urbanisme conegut en les terres al nord de l'Ebre, i els mecanismes que permetran d'aprofundir en l'anàlisi d'aquest fenomen, així com la seva posterior evolució, ja s'han engegat. Excavacions antigues com Masada de Ratón (Fraga) (Bronze mitjà - recent i Bronze final), Tossal de les Tenalles (Sidamon, el Pla d'Urgell) (Bronze final i Ibèric) o Molí de l'Espígol (Tornabous, l'Urgell) (Ibèric) han estat molt recentment o són encara en curs de reexcavació per part de les universitats de Barcelona i Saragossa. La Universitat Autònoma de Barcelona acaba de publicar, d'altra banda, la intervenció a Punta Farisa (Bronze mitjà) i la Universitat de Lleida reestudia el jaciment de Gebut (Soses, el Baix Segre) (Ibèric), coordina la intervenció d'urgència de Minferri (Juneda, les Garrigues) (Bronze antic) i dirigeix directament el projecte de recerca dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) (Ferro I i Ibèric).

En el si d'aquesta darrera institució s'han desenvolupat també les primeres aplicacions a la zona de les tècniques d'anàlisi espacial com a mitjà d'explotació i qualificació de l'ampli bagatge informatiu generat per la tradició prospec-

tora, avui recollit en les diferents cartes arqueològiques (el Segrià, la Noguera, l'Urgell, el Pla d'Urgell, les Garrigues i la Segarra) elaborades pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Així, dues tesines de llicenciatura s'han ocupat de l'estudi del poblament al Segrià (VÁZQUEZ, 1993 i VÁZQUEZ, en premsa) i a la comarca de l'Urgell (PUCHE, 1993a i 1993b, 21-64).

L'aproximació interdisciplinària a l'estudi dels assentaments constitueix finalment una de les novetats més significatives de la recerca arqueològica en els darrers anys. Els primers assaigs de reconstrucció paleoecològica i paleoeconòmica global s'han efectuat a Punta Farisa (Fraga) (MAYA, FRANCES i PRADA, 1993, 5-60) i als Vilars (GARCÉS, JUNYENT, LA FUENTE i LÓPEZ, 1993, 43-59), però determinades disciplines, especialment l'arqueobotànica i l'arqueozoologia, han facilitat ja informacions pioneres sobre un ventall més ampli de jaciments. Així, tenim dades paleocarpològiques de Punta Farisa (ALONSO-BUXÓ, 1993, 49-56), Solibernat (Torres de Segre, el Baix Segre) (DIVERSOS AUTORS, 1983, 36), Tossal de les Tenalles, Molí d'Espígol i Margalef (ALONSO, 1992 i ALONSO, en premsa), i dades macrofaunístiques a la Pedrera (MIRO, 1989, 80-107) i als Vilars, ofertes pel mateix autor (GARCÉS, JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ, 1993, 43-59), a Punta Farisa (ALBIZURI i NADAL, 1993, 31-37) i, encara inèdites, a Solibernat (DIVERSOS AUTORS, 1983, 36), Genó, Carretelà, Zafranales (Fraga) i Masada de Ratón (Fraga) (vegeu, per exemple, MAYA, 1992a, 287). No cal dir que la reconstrucció de les estratègies de subsistència sobre la base de les dades paleoambientals i paleoeconòmiques és fonamental per reconèixer en els grups o cultures arqueològiques veritables formacions socials i, en definitiva, constituirà la clau per entendre la concreció històrica de la forma dels assentaments i de l'organització del territori.

En suma, s'albira a curt termini un salt qualitatiu important en la caracterització de l'evolució del poblament, que avui encara no permet de qüestionar les línies generals apuntades fa pocs anys (JUNYENT, 1989, 95-105) però sí introduir matisacions significatives.

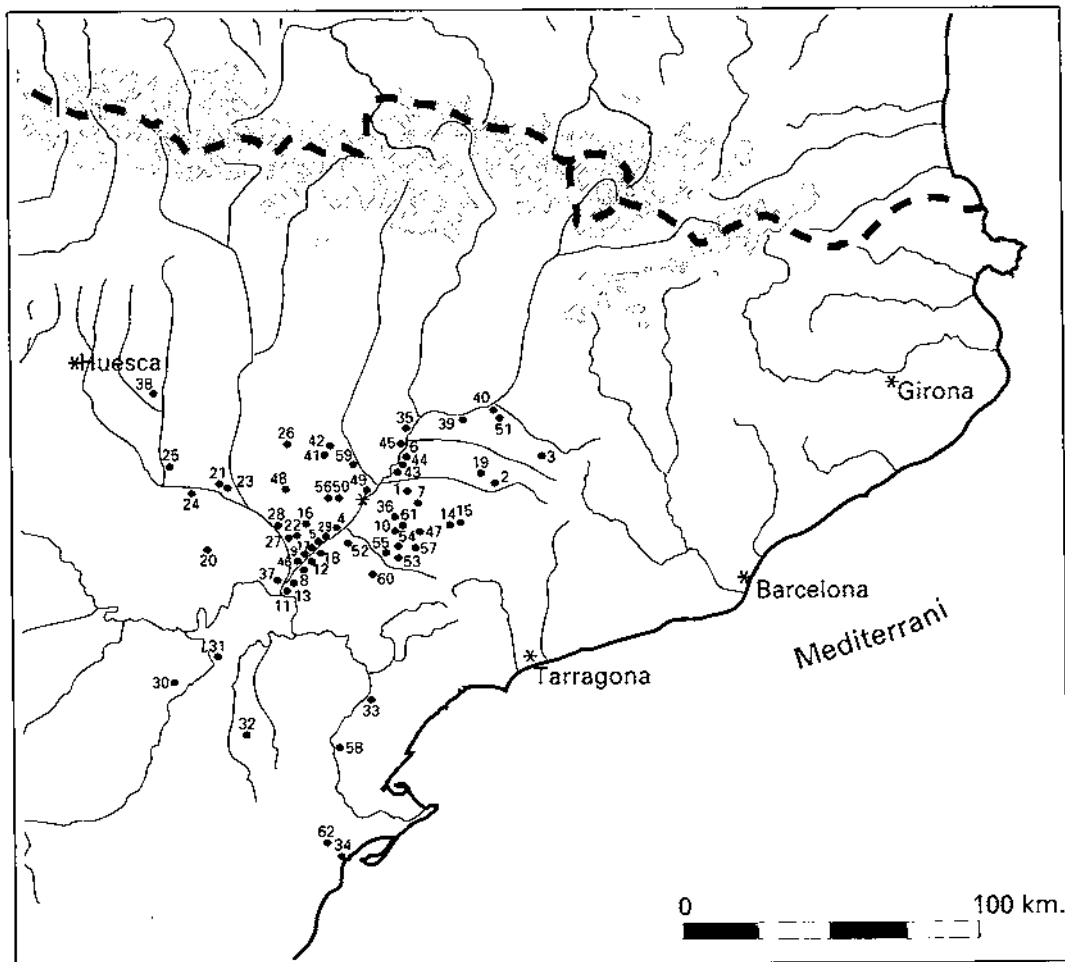

Fig. 1. Jaciments citats en el text

1. Tossal del Molinet (El Poal, la Noguera) 2. Castell del Mor (Tàrraga, l'Urgell) 3. Bell Pla (Guissona, la Segarra) 4. Valleta d'en Valero (Aitona, el Segrià) 5. Montfriu (Aitona, el Segrià) 6. La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Tèrmens, la Noguera) 7. Tossal de les Tenalles (Sidamon, l'Urgell) 8. Pedrós (Seròs, el Segrià) 9. Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià) 10. La Pena (Puigverd de Lleida, el Segrià) 11. Els Castellets (Mequinensa, el Baix Cinca) 12. Mas de la Cabra (Seròs, el Segrià) 13. Serra del Calvari (Granja d'Escarp, el Segrià) 14. Els Aubacs (Arbeca, les Garrigues) 15. Els Vilars (Arbeca, les Garrigues) 16. Masada de Ratón (Fraga, el Baix Cinca) 17. Carretelà (Aitona, el Segrià) 18. Genó (Seròs, el Segrià) 19. Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell) 20. Tozal de los Regallos (Candasnos, Osca) 21. La Codera (Chalamera, Osca) 22. Punta Farisa (Fraga, el Baix Cinca) 23. La Codera II (Alcolea de Cinca, Osca) 24. Valletas (Sena, Osca) 25. Matalicbres (Sarinyena, Saragossa) 26. Regal de Pidola (Tamarit de Llitera, la Llitera) 27. Zafranals (Fraga, el Baix Cinca) 28. Pilaret de Santa Quiteria (Fraga, el Baix Cinca) 29. Gebut (Seròs, el Segrià) 30. Záforas (Casp, Terol) 31. Cabezo de Monleón (Casp, Terol) 32. Sant Antoni de Calaceit (Calaceit, el Matarranya) 33. Barranc de Gàfols (Ginestar, la Ribera d'Ebre) 34. Moleta del Remei (Alcanar, el Montsià) 35. La Colomina (Gerb, la Noguera) 36. Margalef (Torregrossa, l'Urgell) 37. Riols I (Mequinensa, el Baix Cinca) 38. Torrellón I (Usón, Osca) 39. Refet (Artesa de Segre, la Noguera) 40. Mas Segur (Oliola, la Noguera) 41. Bolós (Almenar, el Segrià) 42. Tudela (Almenar, el Segrià) 43. Peixera (Vilanova de la Barca, el Segrià) 44. La Plana (Vallfogona de Balaguer, la Noguera) 45. La Boga (Llorenç de Montgai, la Noguera) 46. Feixa Mata (Seròs, el Segrià) 47. Minferri (les Borges Blanques, les Garrigues) 48. Subau (El Gaió, Osca) 49. Torre Marín (Torre-serona, el Segrià) 50. El Tapió (Alpicat, el Segrià) 51. Clot d'en Fenàs (Cabanabona, la Noguera) 52. Solibernat (Torres de Segre, el Segrià) 53. Les Paretetes (Albagés, les Garrigues) 54. Serra dels Corbs I (Sarroca de Lleida, el Segrià) 55. Serra d'en Jaume (Granyena de les Garrigues, les Garrigues) 56. Serra del Mirador (Alpicat, el Segrià) 57. La Vena (Granyena de les Garrigues, les Garrigues) 58. Aldovesta (Benifallet, el Baix Ebre) 59. Punta de Corregó (La Portella, la Noguera) 60. Rocaferida (Sarroca de Lleida, el Segrià) 61. La Serra (Puigverd de Lleida, el Segrià) 62. La Ferradura (Ulldesona, el Montsià)

Els primers assentaments sedentaris a l'aire lliure

L'ocupació de les terres fèrtils properes als cursos d'aigua en la zona que ens ocupa és un fet contrastat des del Neolític antic avançat. El nombre de jaciments coneguts i l'absència d'excavacions no permet encara una valoració rigorosa sobre l'evolució, les característiques i la intensitat

d'aquest primer poblament, però la hipòtesi d'una ocupació alternativa dels indrets sense solució de continuïtat al llarg de tot el Neolític es presenta avui com la més versemblant.

La distribució dels jaciments es redueix per ara a la conca estricta del Segre, la Femosa i la conca alta de l'Ondara, representada en aquest cas per la presència esporàdica d'alguns sepulcres de fossa (GALLART, 1984, 35-45; GALLART-MIR, 1984, 17-29; COSTA-FREDA-LLUSA, 1987; GALLART-RIBES, 1988, 59-66, i ROYO, 1987, 27-29).

La vocació agrícola d'aquests assentaments sembla que no és qüestionada per cap investigador, però la caracterització del seu caràcter sedentari constitueix un repte per a la investigació futura. Tanmateix, l'excavació recent de Riols I (Mequinensa) ofereix les primeres dades i apunta un primer model sobre l'organització de l'hàbitat durant aquesta època. El jaciment apareix situat sobre una de les terrasses del Segre, en una àmplia plataforma de més de 5.000 m², protegit dels vents i dominant visualment la vall. La intervenció parcial en l'assentament ha manifestat l'existència de 4 fons de cabana de planta ovalada o circular, amb diàmetres que oscil·len entre els 2 i els 2,6 m. Els sòls d'habitació apareixen formats per un enllosat de pedra petita a tall de preparació o aïllament i una capa de terra sobreposada que actua com a nivell d'ocupació estricta. El conjunt es presenta

protegit dels vents i dominant visualment la vall. La intervenció parcial en l'assentament ha manifestat l'existència de 4 fons de cabana de planta ovalada o circular, amb diàmetres que oscil·len entre els 2 i els 2,6 m. Els sòls d'habitació apareixen formats per un enllosat de pedra petita a tall de preparació o aïllament i una capa de terra sobreposada que actua com a nivell d'ocupació estricta. El conjunt es presenta

delimitat per un cercle de petites lloses clavades verticalment i, en un dels casos, s'ha observat un seguit de vuit forats de pal que envolten els enllosats. Associades a aquestes cabanes, apareixen altres estructures de més difícil interpretació, formades també per petits enllosats d'1 m de diàmetre. S'han identificat dos nivells d'ocupació i la seva datació se situa entre 6040±100 BP i 4950±300 BP (ROYO, 1992, 297-308).

L'interès afegit d'aquests assentaments, als quals podrien incorporar-se altres assentaments contemporanis de la plana d'Osca, com ara el Torrollón I (Usón) (REY-RAMON, 1992), és el seu caràcter pioner pel que fa al procés de colonització agrícola de la zona, que fins ara s'havia considerat que s'engegava en un moment avançat del Calcolític (BALDELLOU, 1987, 60).

Durant aquest període (2200-1700 aC), i sense solució de continuïtat fins als inicis de l'Edat del Bronze, el poblament a les planes occidentals, mancades de relleus importants que permetessin l'hàbitat cavernícola, seguirà un patró d'ocupació que, encara que mal definit, comença a matisar-se gràcies a un increment progressiu de la nòmina dels assentaments que poden adscriure's a l'Eneolític. Així, la Pleta d'Ibars (Vilasana) (DÍEZ-CORONEL, 1964-65, 321) i Sidamon (CURA, 1974, 21-27), a Lleida, i Tramaced (la Llitera) (ROVIRA et al. 1983-84, 270-273), el Carnelario (Villanueva de Sigena) (MAYA 1981b, 135) i el Portillo (Piracés) (BALDELLOU i MORENO, 1986, 17-30), a Osca, són clars exponents d'aquest moment que cal vincular amb l'horitzó dels grups campaniformes regionals caracteritzats per un tipus d'assentament en «campaments estacionals» a l'aire lliure, construïts amb materials peribles i situats en llocs planers (agrícolament rendibles), vinculats a zones residuals de llacunes endorreiques (JUNYENT, 1989, 96; RODANÉS, 1991, 175, i MAYA, 1992b, 545).

Els establiments agrícoles estables del Bronze antic i mitjà (1700-1300)

El nombre de jaciments es dispara amb l'arribada de l'Edat del Bronze. L'estat de la recerca no permet encara una sistematització definitiva de les fases inicials d'aquesta etapa, a causa de la manca d'evidències estratigràfiques i de la dificultat de diferenciar els materials, amb la qual cosa l'augment es veu d'una manera més espectacular. La documentació existent, d'altra banda, continua basada quasi exclusivament en els resultats de la prospecció.

Malgrat aquestes greus limitacions, creiem poder afirmar que el poblament evoluciona sense solució de continuïtat i els assentaments mantenen, pel que fa a la tipologia de l'emplaçament, característiques que hem vist al període precedent. Així, els llocs triats se situaran sobre suaus elevacions, al peu d'afloracions rocoses, aprofitant abrics o al bell mig del pla, amb la relació amb els cursos d'aigua com a denominador comú. Però el que resulta significatiu no són aquestes perduracions.

Al llarg de la primera meitat del segon mil·lenni, les planes occidentals assisteixen a la definitiva colonització agrària dels sòls més aptes per al conreu cerealístic de les valls laterals del Segre i a un lent però progressiu procés de fixació d'aquestes comunitats. Una població en creixement es retoolimentarà amb una explotació més regular del territori, articulada a partir, fonamentalment, de petits llogarrets dispersos. S'observen fenòmens nous, avui més intuïts que contrastats, com ara: un desenvolupament de determinades comunitats agràries molt superior a l'acceptat tradicionalment, la jerarquització i/o diferenciació funcional d'alguns assentaments i l'aparició de l'arquitectura en pedra.

Des de la dècada dels vuitanta s'ha abusat del concepte de «campament estacional» per caracteritzar els assentaments del bronze antic, mitjà i, fins i tot, recent: es definia com l'ocupació temporal d'un lloc per una comunitat que habitava petites agrupacions de cabanes circulars construïdes amb materials peribles i que subsistia amb estratègies agropecuàries i pràctiques agrícoles més o menys itinerants (MAYA, 1982a, 165-66; 1992b, 520 i 545 i MAYA i DÍEZ-CORONEL, 1986, 97-99). Les llistes generoses de jaciments identificats com a tals han estat emmascarant l'extrema feblesa del registre disponible, limitat a l'observació superficial de taques cendroses i de materials relacionats. Cantaperdius (la Portella) ha estat descrit en aquests termes i datat d'entre 1700 i 1500 (ROVIRA, 1985), cronologia atribuïda a elements presents a Tossal Camats (Vilanova de la Barca) (MAYA, 1981a, 323-330), així com a jaciments d'Osca com ara Carnelario (Villanueva de Sigena), Barranco de Monreal (Fraga), etc. També és el cas d'altres assentaments que estan a cavall entre el bronze mitjà i el bronze recent, entre altres: Bolós, Tudela, Peixera (MAYA, 1982, 167-168), la Plana, la Boga i Feixa Mata (MAYA, 1986, 97-99), Subau (GALLART, RIBES i ROVIRA, 1986, 49-64) i Torre Marín (GALLART, 1988, 43-48). Dades arqueològiques més rigoroses mostren les insuficiències del model i desqualifiquen, en qualsevol cas, una aplicació reductora, obrint pas al reconeixement d'una realitat molt més complexa.

L'excavació en curs de Minferri (Juneda, les Garrigues) mostra fins a quin punt el desenvolupament d'aquestes comunitats és superior al que es presumia: estructures d'habitació i altres relacionades amb l'explotació agrícola (sitges, fosses d'emmagatzematge...), juntament amb enterraments i materials mobles (ceràmiques, instrumental lític, molins...) apareixen dispersos en una superfície de 10 ha (G.L.F. 1980; LLUSSA et al., 1990) (fig. 5). Encara que no estem en condicions de definir adequadament un assentament d'aquestes característiques, Minferri posa en evidència que la inexistència de tècniques constructives en pedra no ha de comportar cap mena de perjudici sobre la mida i la complexitat d'aquestes comunitats, ni tans sols sobre el seu grau de sedentarització.

Un altre jaciment aportat per la recerca recent està destinat a ésser paradigmàtic: l'abric de Punta Farisa (Fraga) (MATA, FRANCES i PRADA, 1992, 217-223 i 1993, 5-30). Dos fets el singularitzen al nostre entendre: d'una banda, es trac-

ta d'una autèntica trampa de dades paleoecològiques i paleoconòmiques i, de l'altra, correspon a un lloc utilitzat com a corral i potser com a graner per un petit grup, que no constitueix pròpiament una unitat de cohabitació i funciona en relació de subordinació amb un altre assentament. Amb una datació radiocarbònica de 1410 aC (mostra GrN-18058, 3360±80 BP), Punta Farisa es converteix en una referència clau per a la reconstrucció de les condicions ambientals i les estratègies agro-pecuàries. L'agricultura ve determinada bàsicament pel conreu alternatiu de cereals (ordi vestit, *Hordeum vulgare*; blat nu, *Triticum aestivum/durum*; blat nu de tipus compacte, *Triticum aestivum/durum compactum*, i espelta bessona, *Triticum dicoccon Sch.*) i lleguminoses (llenties, *Lens culinaris*, i pèsols, *Pisum sativum L.*). Com a plantes conreades, s'han documentat igualment el lli (*Linum usitatissimum L.*) i diferents varietats de mill (panís, *Panicum miliaceum*; mill italià, *Setaria italica*, i pota de gall, *Echinochloa sp.*), i com a espècies recol·lectades, el llentiscle (*Pistacia lentiscus*), la mora (*Rubus fruticosus*), el gerd (*Rubus sp.*) i la vinya silvestre (*Vitis vinifera var. sylvestris*) (ALONSO i BUXÓ, 1993, 49-56; ALONSO i BUXÓ, en premsa). És important destacar la presència del mill italià (*Setaria italica*), espècie que tradicionalment es considerava no anterior en la península Ibèrica a la primera Edat del Ferro i que sembla, d'aquesta manera, coincidir en el temps i potser associar-se a l'arribada de les anomenades influències poladianes, des de fa anys relacionades amb la introducció de l'arada (MAYA, 1981, 140). La consolidació agrícola i l'ocupació intensiva del territori es veurien igualment reflectides en la degradació de la vegetació (BURJACHS, 1993, 43; ROS, 1993, 45-47). La ramaderia, sense variacions importants des del Neolític, mantindrà un clar predomini dels ovicàprids sobre els bòvids i súids, i la pràctica cinegètica, sempre complementària, demostrarà la preferència sobre el conill i el cèrvol, encara que aquest de forma minoritària. L'edat i les pautes de sacrifici dels bòvids fa pensar en l'explotació càrnica i en l'ús com a força de treball (ALBIZURI i NADAL, 1993, 31-37; MAYA, 1992, 292-293).

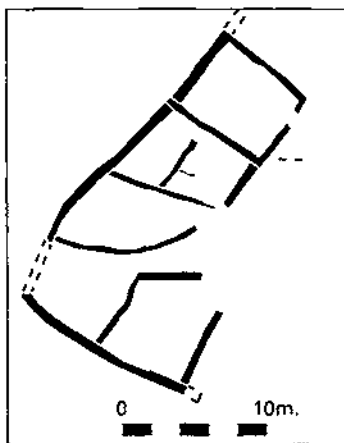

Fig. 2. Planta de la zona excavada a l'assentament del Bronze final II de les Paretetes (Albagés, les Garrigues)

L'aprofitament d'abrics de les característiques de Punta Farisa sembla no haver estat excepcional; així, aquest hauria estat el cas de la primera ocupació de Masada de Ratón (Fraga) (RODANÉS, 1991, 165-197).

El darrer fenomen que volíem emfasitzar és l'aparició de l'arquitectura en pedra, associada als primers poblats protourbans. Ens referim als petits llogarrets situats en pla o en vessants amb do-

mini del territori circumdant, de cases rectangulars i murs mitjaners, construïts amb sòcol de pedra i elevació en terra. La «cabana» del Tapió de Gimenezells (Alpicat), situada en una zona planera i datada pels volts de 1500 aC, amb planta rectangular, basament de pedra i alçat de tàpia, constitueix un dels més antics assentaments caracteritzats per les estructures sòlides (GONZÁLEZ i RODRÍGUEZ, 1989, 71-83) i, aparentment isolada, contrasta amb l'agrupament de 10 o 12 habitatges, també rectangulars, separats per parets mitgeres que comparteixen un mur recolzat contra el vessant suau, del Clot d'en Fenàs (Cabanabona, la Noguera) (ROVIRA, 1984, 18-19).

No podem dir res de l'organització interna d'aquests assentaments, si arriben a disposar o no de mur de tancament, d'elements defensius o d'estructures i espais d'ús col·lectiu. L'arquitectura domèstica ens és igualment desconeguda.

L'eclosió de l'arquitectura en pedra i el primer urbanisme: Bronze recent o Bronze final I (1300-1100)

El tall efectuat a la Pedrera l'any 1979 va demostrar l'existència d'un establiment pre-camps d'urnes. Les limitacions del sondeig no permeteren més que contrastar un habitatge de planta rectangular amb sòcols construïts amb grans còdols i un paviment de terra batuda, sota del qual s'havia enterrat almenys un perinatal. De fet, per primer cop es documentava estratigràficament l'arquitectura pètria i l'urbanisme dels habitatges rectangulars en un horitzó anterior al bronze final II (GALLART i JUNYENT, 1989; JUNYENT, 1989, 97).

Compartim les crítiques efectuades a aquest període, millor dit, a l'artificiositat del seu ús, imposat per l'acceptació dels esquemes francesos (MAYA, 1992b, 516 i 548). En realitat, correspon a la maduració dels fenòmens descrits al llarg del bronze mitjà, i aïllant-lo no pretenem més que destacar el caràcter pre-camps d'urnes dels poblats amb construccions de pedra. Cap no ha estat excavat de forma extensiva, però bona part dels assentaments que hem esmentat en referir-nos a la qüestió dels «campaments» es desenvolupen al llarg del període; ara bé, identificats per materials superficials, tipològicament compartits amb el període precedent, i a causa de l'absència dels elements mobiliars propis del següent, no resulta fàcil adscriure'ls amb plena certesa; en d'altres, com Masada de Ratón, cal considerar provada la superposició estratigràfica però no la continuïtat entre la primera ocupació i l'arribada dels camps d'urnes.

La consolidació de l'urbanisme protohistòric: els camps d'urnes antics o Bronze final II (1100-900)

La continuïtat presideix l'evolució del patró de poblament associat al bronze mitjà-recent, caracteritzat pel pro-

tourbanisme dels poblats estables i les construccions sòlides; fins i tot, l'arribada i l'absorció dels camps d'urnes es produeix sense canvis significatius, consolidant unes dinàmiques poblacionals que ja estaven en marxa, com es desprèn de la continuïtat dels assentaments precamps d'urnes i la fusió d'elements vells i nous (JUNYENT, 1989, 97-100; 1991, 105; VÁZQUEZ, 1993; VÁZQUEZ, en premsa). Assentaments com ara Masada de Ratón i Zafranales, a Fraga i Carretelà, i Genó, a Aitona, proven el caràcter no traumàtic del seu establiment, segons el model migratori de «wave of advance» o d'expansió contínua i pacífica de petits grups (RUIZ ZAPATERO, 1983, 147-157; 1985, 1.046 i ss.). El patró d'ocupació, resultant del

model esmentat i de les característiques de la ruta de penetració, com a corredor fluvial, afavoriria l'ocupació de les terres properes a l'aigua i, en conseqüència, un ràpid desplaçament frontal i un establiment molt més lent en les terres de les valls laterals, reguers i clamors de cabal estacional i secans interiors, que anaven quedant enrere (RUIZ ZAPATERO, 1985, 1.049-1.051). La distribució dels assentaments del bronze recent i dels camps d'urnes antics, segons ha estat vist recentment, sembla corroborar aquest trasllat poblacional (VÁZQUEZ, 1993 i VÁZQUEZ, en premsa).

En una proposta igualment recent, al nostre entendre agosarada perquè és poc fonamentada, s'assigna un paper protagonista a l'arribada dels camps d'urnes. Es parla de grups nouvinguts, de friccions i disputes amb les comunitats locals, d'una revaloració de la terra com a resultat de les noves tècniques i cultius aportats, d'una agricultura extensiva i de l'increment demogràfic i, tot plegat, de la implantació d'un nou patró d'ocupació del territori, caracteritzat pels assentaments enturonats (PUCHE, 1993; GARCÉS et al., 1993).

Els assentaments i l'ocupació del territori

Durant aquest període, a les valls del Segre-Cinca els assentaments es mantindran a prop dels cursos fluvials, preferentment en zones amb vessants suaus, al peu de petites elevacions en contacte amb els fons de vall o turons enlairats, exercint un control visual efectiu sobre els terrenys circumdants, sense una preocupació especial per les condicions defensives de l'emplaçament, tot i la contrastada existència de llogarrets situats en turons estratègics més o menys encimbellats que corroboren, en qualsevol cas, un tipus de poblament dispers sense pautes uniformes, segon es desprèn dels estudis d'anàlisi espacial duts a terme a la zona del Segrià (RUIZ ZAPATERO, 1982, 195-204; 1985, 351-354 i VÁZQUEZ, 1993) i de l'Urgell (PUCHE, 1991; 1993, 21-64).

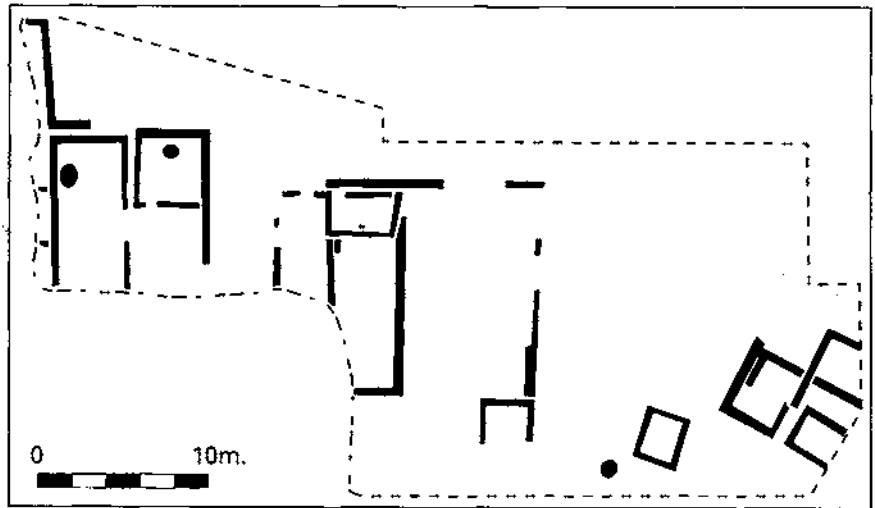

Fig. 3. Planta del poblat del Bronze final III de la Colomina 2 (Gerb, la Noguera)

Pel que fa a la caracterització de les estratègies econòmiques de subsistència, poca cosa podem afegir a les dades ja conegudes i recentment recollides (MAYA, 1992, 286-287). Tot i la manca d'estudis paleocarpològics a la vall de l'Ebre, l'explotació cerealística sembla confirmada tant per la presència en els assentaments de molins barquiformes i dents de falç de sílex com pels resultats de les anàlisis polífniques dutes a terme al poblat de Genó (BURJACHS, inèdit) i les restes de blat, ordi i mill versemblantment identificades a Solibernat (DIVERSOS AUTORS, 1983, 36). La ramaderia presenta un clar predomini dels ovicàprids sobre els bòvids i súids, i es complementa la dieta càrnica amb la cacera, principalment de lagomorfs i cèrvids, àmpliament documentada en poblats com ara Carretelà, Solibernat, Zafranales, Pedrera i Genó (MAYA, 1992b, 286-287).

Urbanisme i estructures d'ús col·lectiu

L'urbanisme del bronze final II se'ns presenta, així, com a deutor d'una doble tradició: d'una banda, de la tradició local que enfonsa les arrels en el protourbanisme del bronze mitjà-recent i, de l'altra, de les aportacions transpirinenques atribuïbles a l'arribada dels camps d'urnes, que acabaran per accelerar definitivament un procés desencadenat al si de les comunitats indígenes (JUNYENT, 1989, 98).

Els petits llogarrets agrícoles del bronze final II adapten la disposició a la topografia d'un terreny que pràcticament no modifiquen, per la qual cosa adopten solucions urbanístiques formals ben diverses que no permeten de considerar com a vàlid un únic model quant a l'organització de l'espai. Existeix, però, una planificació preconcebuda que defineix, a priori i en funció de les necessitats col·lectives i/o familiars, la delimitació i l'estructuració dels espais de circulació, emmagatzematge i habitació que els caracteritzen.

En els casos més senzills, els habitatges adossats, amb parets mitgeres recolzades contra un mur de tanca continu, es disposen de forma radial al voltant d'un espai central

obert d'ús comunitari que faria les funcions de carrer als poblats de les Paretetes (GALLART, 1984a, 184) (fig. 2), Serra dels Corbs I i Serra d'en Jaume (JUNYENT, 1991, 104) o la Serra del Mirador (DÍEZ CORONEL-GONZÁLEZ, 1993, 287). En altres casos, seguint un esquema molt similar, els habitatges es disposen en doble filera a banda i banda d'un ampli espai de circulació, suficient per tancar el bestiar, que travessa el poblat en sentit longitudinal, com és ara el cas de Genó (MAYA, 1982b, 159-160), o bé es distribueixen en el vessant d'una elevació sense mantenir un ordre aparent però articulades en funció d'una rampa empedrada, com el cas de Masada de Ratón (GARCÉS, 1983; 1984, 29-37).

Pel que fa al desenvolupament urbanístic dels camps d'urnes antics, dos elements, com a construccions d'ús col·lectiu, confirmen l'alt grau de complexitat assolit per aquestes comunitats: els sistemes defensius complexos i les estructures per a la recollida d'aigua.

Sistemes defensius

Malgrat que l'exigència en la tria d'un emplaçament amb condicions estratègic-defensives ha estat un dels arguments reiteradament utilitzats per caracteritzar els poblats del bronze final II, com ja hem assenyalat, no creiem que aquest sigui un aspecte exclusivament determinant en l'elecció dels emplaçaments d'aquest període. La reconeguda existència d'assentaments situats en turons encimbellats que conviuen amb altres assentaments que ocupen zones més planeres sense cap preocupació defensiva demostra una variabilitat en l'elecció del lloc que es fa extensiva a la construcció o no d'estructures defensives. Així, com ha estat recentment assenyalat (JUNYENT, 1991, 104), caldria considerar com a elements amb funcions defensives atribuïbles a aquest moment, sense constituir veritables muralles, els murs exteriors de línia contínua sobre els quals recolzen els habitatges en poblats closos com les Paretetes, Genó i Masada de Ratón, la probable torre quadrada i el fossat excavat al seu peu en la part més vulnerable de la Serra dels Corbs I, i les torres circulars de la Serra d'en Jaume i la Vena, aquests darrers exemples encara inèdits i coneguts estrictament a nivell superficial (JUNYENT, 1991, 104). Tanmateix, les suposades estructures emmurallades de Punta de Corregó (ROVIRA, 1993, 356) i la torre que defensaria el poblat de Carretelà (GONZÁLEZ, 1991, 219) són, ara com ara, meres hipòtesis no contrastades.

Les bases o estructures d'emmagatzematge d'aigua

Si les muralles, torres i fossats constitueixen els millors exemples d'un concepte defensiu programat en el desenvolupament del qual es troba implicat el conjunt de la comunitat, aquest període veurà l'aparició a les nostres contrades d'una estructura igualment significativa, destinada a abastar les necessitats comunitàries d'aigua: la bassa.

Aquestes basses per a la recollida d'aigües de pluja constitueixen un equipament col·lectiu sempre present entre les

comunitats agrícoles i ramaderes, l'origen del qual sembla lligat al del poblament estable. Així, des de mitjan segon mil·lenni fins pràcticament a l'actualitat, la pagesia de les nostres terres ha disposat del romanent d'aigua necessari per mantenir el bestiar i altres usos gràcies a basses, cisternes i cadolles (MARTÍN i SERRA, 1991, 97-106).

Com a obra comunal d'ús col·lectiu, les basses ocupen una posició central a l'interior del poblat i estan íntimament relacionades amb el traçat de la xarxa viària, segons l'organització de l'espai. Encara que, ara com ara, la seva filiació continua essent confusa a la vall de l'Ebre, els primers exemples coneguts, relacionats amb els camps d'urnes antics, són el de la bassa del Regal de Pídola (Tamarit de Litera), considerada inicialment per l'aparell constructiu com a pertanyent a l'horitzó Ibèric ple (BARRIL, DELIBES i RUIZ ZAPATERO, 1982, 369), i la de Zafranales (Fraga), identificada per J.F. Montón en un context de camps d'urnes antics amb nombrosos elements del bronze recent local (MONTÓN, 1988). D'un ambient una mica posterior però també vinculat als camps d'urnes, cal considerar els exemplars baix-aragonesos de Záforas i el Cabezo de Monleón, tots dos a l'àrea de Casp (PELLICER, 1959, 141 i ss i BELTRÁN, 1980, 54-55), i ja durant la primera Edat del Ferro, la cisterna del Tossal de les Tenalles (Sidamon), com a precedent immediat de les característiques basses dels poblats ilergetes (Pilaret de Santa Quitèria, Roques de Sant Formatge, Gebut, els Vilars) (GARCÉS i MARÍ, 1988, 7-17; GARCÉS, MARÍ, PÉREZ i PUCHE, 1993, 270-271).

La forma és generalment ovalada, les dimensions molt variables i la fondària, si el terreny ho permet, pot superar els dos metres. Pel que fa al sistema de construcció, primer s'excavava un clot i després es folrava interiorment amb pedres molt ajustades; el terreny argilós facilitava la impermeabilitat. En ocasions, l'excavació afectava estrats graverosos o assolía les bancades sorrenques i el foire cobria només parcialment les parets del receptacle.

Arquitectura domèstica

Encara que, com hem vist, la manca d'excavacions extensives i el retard en la publicació dels resultats obtinguts dificulta en extrem l'estudi de l'arquitectura domèstica d'aquests poblats, les dades actualment disponibles procedents de Genó, Carretelà, Solibernat, les Paretetes, Masada de Ratón i Zafranales permeten una primera aproximació tant a l'anàlisi formal dels elements constructius com a la disposició interna. Les plantes de tots els habitatges són anguloses, rectangulars, quadrangulars o trapezoidals i presenten sòcols petris sobre els quals s'aixequen les parets de terra o de pedra enfangada que poden assolir els dos metres d'alçària, com a Genó (MAYA, 1982, 159; RUIZ ZAPATERO, 1985a: 355 i GALLART i JUNYENT, 1989, 60-61). La superfície útil dels habitatges, constituïts principalment per una única estança sense compartimentacions internes, oscil·la entre els 25/40 m² de Paretetes i els 35'53 m² dels habitatges de la vessant nord de Genó, i són les úniques evidències que per-

meten de considerar l'existència de cases compartimentades en dos àmbits: el departament annex a l'habitació 2 d'aquest darrer assentament (MAYA, 1993, 16) i l'envà de pedra documentat a l'habitació 4 de les Paretetes.

Les cobertes, inclinades a un o doble vessant, descansarien sobre un embigat de fusta cobert per un entramat d'elements vegetals (branques, encanyissat...) barrejats amb fang per tal d'afavorir la impermeabilització i facilitar l'escolament de les aigües de pluja.

L'accés als habitatges, en el cas de Genó, situats a una cota lleugerament inferior a la del carrer, es realitzaria mitjançant uns esgraons semicirculars (hab. 4), mentre que els paviments es bastiren aprofitant el substrat rocós natural regularitzat amb fang (Genó) (MAYA, 1982, 160) o simplement estaven constituïts per una o diverses capes de terra endurida i premsada (les Paretetes) barrejada en algun cas amb guix (Solibernat) (BELARTE, 1993, 123).

A l'interior de les estances, les estructures construïdes majoritàriament amb terra i pedres constitueixen els elements característics de l'arquitectura domèstica d'aquest període. Així, per exemple, les llars de forma arrodonida o rectangular apareixen ocupant una posició central (Genó, Solibernat i les Paretetes) o adossades a parets mitgeres (les Paretetes), mentre que els forns domèstics se situen a prop de l'entrada (les Paretetes, Genó, Carretelà) (BELARTE, 1993, 124-125 i MAYA, 1993, 16) i els bancs correguts o banquetes, retallades a la roca i regularitzades amb fang o bé construïdes amb lloses, estan adossats als murs de les estances en sentit longitudinal. Tanmateix, amb una funcionalitat escassament definida, als habitatges de Genó apareixen uns dipòsits anomenats de «provisions» excavats a la roca i, de

forma excepcional, al mateix poblat, una estructura fixa elaborada amb argila que ha estat interpretada com una «pastera» (MAYA, 1987, 102).

Intensificació de l'agricultura i noves pautes d'ocupació del territori: Bronze final III o camps d'urnes recents (900-700 aC)

A la vall del Segre, els camps d'urnes recents caracteritzen un període en què, com s'ha dit reiteradament, es produeix el cessament de les aportacions transpirinènques coincidint amb la maduresa i l'espectacular desenvolupament de l'urbanisme indígena (RUIZ ZAPATER, 1985; JUNYENT, 1989, 99 i JUNYENT, 1991, 105).

Fermament assentades en els nous territoris de les valls del Segre-Cinca, les comunitats nouvingudes experimentaran, ara, un procés de ralentida maduració interna que acabarà traduint-se en uns models continuïstes que enfonsen les arrels en la tradició local. Es mantindran els mateixos paràmetres quant a l'elecció dels emplaçaments i la disposició urbanística, condicionada encara per factors de tipus topogràfic, justificarà una gran variabilitat morfològica i la inexistència, com hem vist en períodes anteriors, d'un únic model urbanístic propi del moment.

Els assentaments i l'ocupació del territori

Com ja s'havia intuït i segons es desprèn de les dades de recents treballs (VÁZQUEZ, 1993; VÁZQUEZ, en premsa i

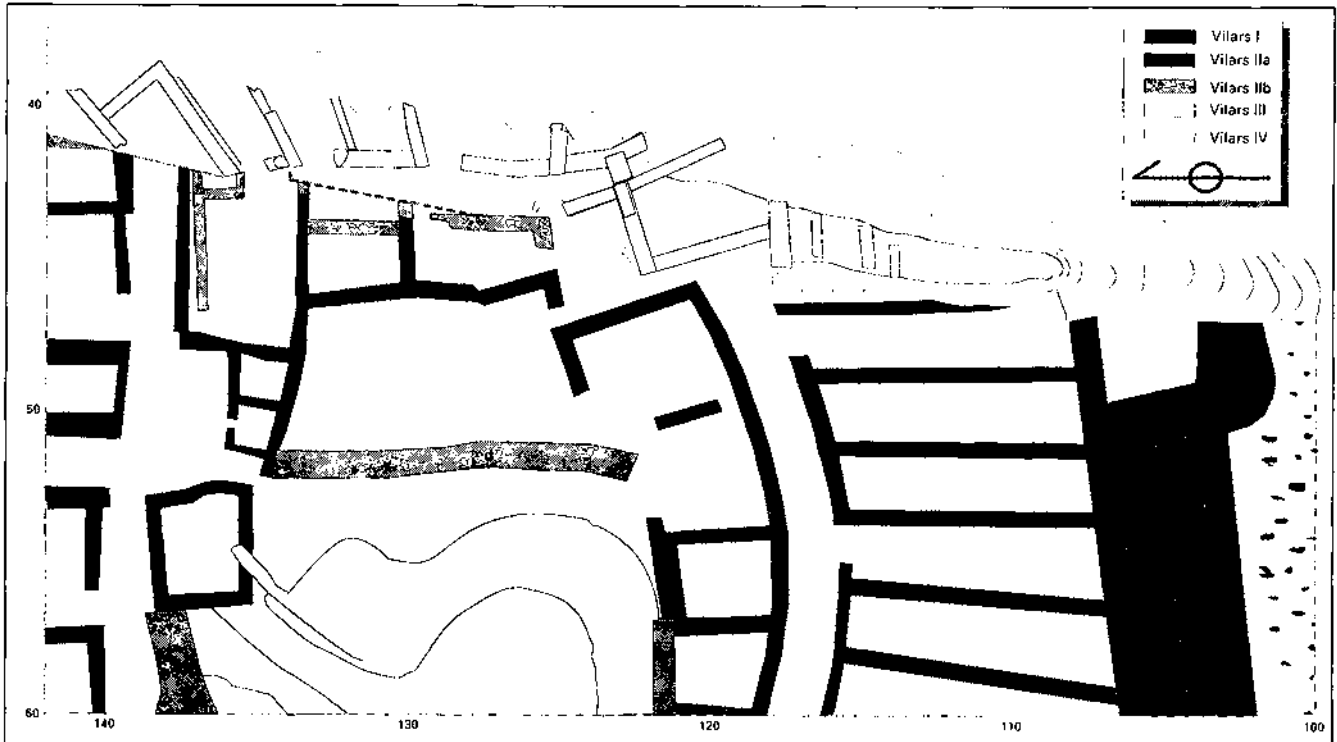

Fig. 4. Planta del poblat fortificat d'Els Vilars (s. VII-IV aC.) (Arbeca, les Garrigues).

PUCHE, 1993), durant els s. IX i VIII aC les estratègies d'ocupació del territori semblen manifestar una sensible però indicativa variació respecte a la distribució dels assentaments del bronze recent/camps d'urnes antics.

Durant els camps d'urnes recents, un cop ocupats els terrenys més fèrtils propers als cursos fluvials més importants, s'observa un fenomen d'expansió lateral que seguirà els cursos d'aigua de menor entitat ampliant els terrenys susceptibles d'ésser explotats agrícolament i incorporant les zones interiors de la plana més allunyades dels principals eixos fluvials. El paisatge d'hàbitat dispers característic de la zona durant els camps d'urnes antics observarà en aquest moment un trasllat poblacional que tindrà tendència a concentrar-se en un nombre d'assentaments més reduït i, a la vegada, amb una clara voluntat d'ubicar-se en zones planeres (l'Urgell, el Pla d'Urgell, les Garrigues), en detriment dels relleus més abruptes situats a l'est de la planúria occidental (les costes segarrenques, la serra d'Almenara i els altiplans garriguencs).

Aquest desplaçament, que es produeix també de forma paral·lela en les comarques de la vall del Cinca amb l'ocupació progressiva dels Monegres (MAYA, 1990, 190), s'ha d'explicar des d'una perspectiva paleoeconòmica, ja que sembla fonamentar-se en una prioritització de les estratègies de subsistència agròniques generalitzades en contraposició a un model d'explotació agro-pecuària més adient en zones on els relleus trencats reunien unes condicions òptimes per a l'explotació ramadera i dels seus derivats.

Els assentaments se situen, novament condicionats per la proximitat als terrenys més fèrtils, en zones lleugerament enlairades o vessants suaus que permeten un control visual de les terres circumdants, propers a cursos d'aigua estables que garanteixen l'autoabastament i la irrigació de les explotacions agràries seguint un model d'ocupació dispers amb tendència a la concentració progressiva.

L'urbanisme i les estructures d'ús col·lectiu

Tot i el substancial increment del nombre de jaciments coneguts pertanyents a aquest període, són pocs aquells que, tret dels resultats de petits sondejos o excavacions i de les consideracions tipològiques de materials de prospecció: Monfiu (Aitona) (MAYA, 1981a, 350-356,) la Serra (Puigverd de Lleida) (COSTAFREDA et al., 1988, 49-62) o Rocaferrida (Sarroca de Lleida) (GALLART i JUNYENT, 1986, 115-126), ens aporten dades d'interès general per a la caracterització d'aquesta fase. No obstant això, amb les dades disponibles en l'actualitat estem en disposició d'afirmar que durant els camps d'urnes recents alguns dels poblat del període anterior són abandonats, altres continuen vivint al llarg del B.F. III i un darrer grup, construïts *ex novo*, apareixen precisament en aquest moment.

En termes generals, la topografia continua condicionant la disposició urbanística dels establiments, si bé, des d'aquest moment, s'observarà una major complexitat quant als agençaments interns dels habitatges que es manifestarà amb

més evidència durant la primera Edat del Ferro. Segons la superfície útil dels emplaçaments, els poblat presenten una doble filera de cases obertes a un carrer central, tipus Punta Farisa (MAYA, 1981, 145), cases adossades amb parets mitgeres recolzades perpendicularment a un mur de tanca, Tozal de los Regallos (QUERRE, 1977, 7-20) o, simplement, l'agrupament en conjunts exempts de dues o tres estances seguint el vessant suau al peu d'una elevació com a la Colomina (FERRÁNDEZ i LAFUENTE, 1989, 72-73).

Aquest jaciment presenta habitacles, en algun cas compartimentats, amb una superfície útil que oscil·la entre els 5/10 m², pel que fa als quadrangulars, i els 30/35 m², per als rectangulars. Les estances, adossades i amb parets mitgeres, es troben separades per espais que cal considerar d'ús comunitari i és especialment significatiu el recinte rectangular de 100 m² situat al bell mig del poblat, que considerem que es tracta d'una mena de tancat per al ramat, car l'excavació no ha proporcionat cap evidència antròpica que permeti suposar una funcionalitat domèstica (fig. 3). Els habitatges es bastiren sobre sòcols petris d'entre 40 i 60 cm d'amplària, i l'alçat de les parets, fetes amb tovots utilitzant pilars de fusta com a elements de sustentació dels trams més llargs, assoliren, segons es desprèn dels nivells d'enderroc, els 2 m d'alçada. L'agençament intern dels habitatges es caracteritza per la posició de les llars, que se situen ocupant una posició central o a prop dels murs que les delimiten (fig. 6). Els bancs correguts o banquetes, adossats als murs i recoberts d'argila per tal de regularitzar la superfície, foren construïts amb terra, pedres, tovots i fragments ceràmics reaprofitats. Entre altres elements d'arquitectura domèstica, destaquen les estructures de suport per a les grans tenalles d'emmagatzematge, formades per un cercle de pedres ajustades a la base dels recipients i els forats de pal practicats en els mateixos sòcols de pedra dels habitatges per tal de reforçar-hi els trams de paret i les cobertes (FERRÁNDEZ i LAFUENTE, 1989, 72-73).

Cap al naixement de la cultura ibèrica: primera Edat del Ferro (700-450)

Al llarg dels s. VII i VI aC, les poblacions de les planes de la Catalunya occidental experimentaran de forma lenta i gradual profundes transformacions que culminaran en l'emergència del món ilergeta. Aquest procés, malgrat la presència d'elements compartits amb la dinàmica històrica de les poblacions de tot el NE peninsular, es caracteritzarà per la forta originalitat. La influència colonial, compartida amb les poblacions costaneres encara que amb menor intensitat, mai no arribà a esborrar la forta tradició diferencial de les poblacions preibèriques que hem vist que s'afirmaven al llarg de l'Edat del Bronze, i aquest fet es farà igualment evident en la singularitat ilergeta en el context dels pobles ibers.

Aquestes comunitats que hem vist evolucionar al llarg de la segona meitat del segon mil·lenni i començament del pri-

Fig. 5. Vista general de les estructures de l'assentament de Minferri (Juneda, les Garrigues)

mer, poc abans del 600 aC, havien entrat en relació amb el món colonial fenici a través de l'Ebre-Segre i, poc després, amb el foceu-emporità. Els lligams comercials van canalitzar l'arribada d'articles exòtics, com ara vi, objectes metàl·lics, ceràmiques pintades i altres manufactures (JUNYENT, 1986, 258-260; 1987, 59-61 i GALLART-JUNYENT, 1989, 18-20), i aviat, ben segur, coneixements de tota mena.

Els canvis advertits en la cultura material mobiliar de les poblacions dels camps d'urnes tardans il·lustren el procés obert cap al naixement de la cultura ibèrica; és ben cert, però, que poden transmetre una idea equivocada del caràcter i la temporalitat dels canvis que s'estaven produint. L'artificiositat de la ruptura entre el bronze final i la primera Edat del Ferro (JUNYENT, 1989, 100; 1992, 21) es manifesta especialment en el tema que ens ocupa: l'ocupació del territori, l'urbanisme i l'arquitectura. En efecte, l'explotació del territori sobre la base d'assentaments no gaire extensos —els *oppida* ibèrics—, el seu característic urbanisme i, encara més, les solucions arquitectòniques i les tècniques constructives, que apareixen com un dels trets més propis de la societat ilergeta, sovint enfonsen les arrels, com estem veient, en pautes i tradicions vinculades a estratègies econòmiques

agro-pecuàries, que tenen l'origen en el desenvolupament de les comunitats de la segona meitat del segon mil·lenni (JUNYENT, en premsa).

Els assentaments i l'ocupació del territori

Durant la setena i la sisena centúries, el paisatge dels llogarrets i vilatges no ha canviat gaire respecte a la situació anterior. Els assentaments se situen, com ho havien fet tradicionalment, amb preferència en relació amb la xarxa hidrogràfica, el Segre i els seus afluents, Ondara, Corb, Set, etc., i cursos menors com ara la Vallmajor o la Femosa; ocupen llocs de morfologia diversa en funció de l'entorn i, en general, pot afirmar-se que busquen una certa preeminència, que no sembla comportar preocupacions defensives i que pot ser oferta per un tossal o un esperó, més o menys elevats sobre la plana, però també per una vessant; d'aquesta forma, s'alliberen pel cultiu les terres baixes més productives i es mantenen sempre sota control visual.

Bona part d'aquests emplaçaments continuen essent habitats des de la darrera centúria, com ara el Tossal del Molinet (Poal, la Noguera) (JUNYENT, 1982, 256-257), el Castell del Mor (Tàrrega, l'Urgell) (SAULA, 1989, 5-15), el Bell Pla (Guissona, la Segarra) o Valleta d'en Valero (Soses, el Baix Segre), o, de vegades, des de temps més antics com ara Montfriu (Aitona, el Baix Segre), la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Tèrmens, la Noguera) o el Tossal de les Tenalles (Sidamon, el Pla d'Urgell). Cal no oblidar, en el mateix sentit, que la continuïtat d'ocupació està igualment atestada per necròpolis com ara Pedròs o Roques de Sant Formatge, totes dues en el terme de Seròs (el Baix Segre), la Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell), la Pedrera, en el jaciment esmentat, o els Castelletes (Mequinensa, el Baix Cinca) (ROYO, 1987, 31-35 i ROYO i FERRERUELA, 1985, 393-417).

Ara bé, tampoc no són estranys els poblats construïts de nova planta al llarg del s. VII aC i, de vegades, resulta especialment significatiu el seu emplaçament i les seves característiques. És el cas de Mas de la Cabra (Seròs) (RODRÍGUEZ, 1990), de fàcil defensa i fortificat, que controla camins vers l'Ebre, i de Serra del Calvari (Granja d'Escarp) (ROYO, 1981, 171-175; 1986, 127-134; 1991: 77-86), enlairat i dominant sobre la confluència entre el Segre i el Cinca, abans d'abocar a l'Ebre; tots dos estan relacionats amb les primeres importacions ceràmiques fenícies; també hem de fer constar el cas de l'Estany i els Vilars, tots dos en el terme municipal d'Arbeca (les Garrigues), que emplaçats al pla il·lustren els nous interessos de l'explotació agrícola.

Aquests dos tipus d'emplaçament tradueixen els dos fenòmens més rellevants de la segona meitat de la setena centúria: la prospecció dels mercats interiors per parts de les factories colonials costaneres i la consolidació d'una estratègia econòmica marcada per l'explotació extensiva dels cereals.

Serà efectivament durant la primera Edat del Ferro que es definirà l'agricultura cerealística com la base subsistencial i font de riquesa de les comunitats de la plana occiden-

tal catalana, en les formes que seran pròpies de l'època ibèrica (ALONSO, en premsa) i, en relació amb això, es fixaran uns patrons d'ocupació del territori que seran igualment els propis del poblament ilergeta.

Aquesta és la hipòtesi construïda a partir d'els Vilars, de la continuïtat existent entre les fases I i II i de la caracterització d'aquesta comunitat d'agricultors que durant la segona meitat del s. VII cultiven ordí (*Hordeum vulgare*), blat dur comú (*Triticum aestivum/durum*), blat dur comú compacte (*Triticum aestivum durum compactum*), espelta bessona (*Triticum dicocum*) i petita (*Triticum monococum*) i llençia (*Lens culinaris*), conreus també testimoniats per la presència de plantes sinantròpiques (ALONSO, 1992; BUXÓ, ALONSO et al., en premsa; GARCÉS, JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ, 1993, 43-59).

A l'Urgell, la interpretació literal del registre arqueològic ha portat a afirmar que no hi ha poblament durant el bronze antic i mitjà (PUCHE, 1991) i que els camps d'urnes no apareixen fins al segle VIII. L'Urgell, despoblat, estepari i poc atractiu, s'hauria ocupat més tardanament coincidint amb una certa millora de les condicions climàtiques (PUCHE, 1993 i GARCÉS et al., 1993). Aquesta formulació, dura en excés tenint en compte els precedents que hem vist, en realitat el que reflecteix és l'explotació més sistemàtica del territori durant el període pre-ibèric per una població en augment, en detriment de la que en etapes precedents ocupava la Ribera de Sió i la Vall del Corb. Aquest fenomen correspondria al descrit entre la Serra d'Almenara i el riu Ondara a partir del bronze final III, en relació amb la centralitat de Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell) i que, encara que no s'ha contrastat si els assentaments són coetanis, ha donat peu als autors a parlar d'un poblament de xarxa radial, indicador d'una explotació racional del territori per comunitats agrícoles excedentàries (PUCHE i SORRIBES, 1993a, 26).

La situació no pot ésser diferent al Pla de l'Urgell i assentaments com ara el Tossal del Molinet i el Tossal de les Tenalles (GARCÉS et al., 1993), situats dominant la plana sobre un suau turonet i sobre l'extrem d'una serralada respectivament, reflecteixen el mateix procés.

A la zona del Baix Segre, la documentació disponible, més abundant i rigorosa, permet una perspectiva diacrònica més àmplia i permet també matisar el procés. Fa uns anys, contrastant les comunitats de l'Edat del Bronze amb els *oppida* ilergets, es va observar com la disminució del nombre d'assentaments s'afirmava paral·lelament al creixement dels vilatges i a una redistribució de la població que comportava un progressiu despoblament de zones de relleu més trencat i terres menys favorables per als conreus extensius d'ordí i blat, cas de les Garrigues. El canvi de model de poblament s'interpretava com a conseqüència del pas d'un sistema econòmic quasi autàrquic desenvolupat per llogarrets que explotaven petits territoris, a l'economia agrícola excedentària, la producció manufacturera, el comerç, etc. de la formació social iberoilergeta (ROVIRA i SANTACANA, 1984, 75-92 i JUNYENT, 1989, 104-105). En l'actualitat, comencem a conèixer millor aquest procés i l'observació més notable és que no

ha de ser atribuït exclusivament al desenvolupament del món ibèric, sinó que ja és perceptible en el trànsit dels camps d'urnes antics als recents (VÁZQUEZ, 1993 i VÁZQUEZ, en premsa).

Durant els camps d'urnes recents, s. IX i VIII, començarien a manifestar-se dues tendències: la primera, la concentració de la població en un nombre menor d'assentaments, i la segona, el desplaçament des de les costes segarrenques, des de la Ribera del Sió i la Serra d'Almenara i des dels relleus abruptes garriguencs cap a les terres planes de l'Urgell, el Pla d'Urgell i la vall del Segre, tot això responent a un reforçament de les estratègies prioritàriament agràries en detriment de les agro-pecuàries; i també a les comarques veïnes aragoneses es reflectiria el mateix procés en l'ocupació progressiva de l'interior dels Monegres (MAYA, 1990, 190). Aquestes tendències s'haurien vist afavorides per l'evolució climàtica, el refredament i l'augment de la humitat, que caracteritzaren el final del Subboreal. La datació d'aquest canvi climàtic és certament conflictiva, ja que cal situar-la al llarg de la segona meitat del segon mil·lenni i les primeres centúries del primer (BURILLO et al., 1981, 51), encara que darrerament s'ha volgut precisar, en una línia que es correspon millor amb la nostra proposta, suggerint que hauria tingut lloc entre el 950 i el 750 aC (PEÑA et al., 1988, 40-41).

El fenomen arribaria al punt àlgid a la primera Edat del Ferro, per donar pas, sense solució de continuïtat, al poblament ibèric antic. En l'actualitat, són escassos els assentaments que es poden relacionar amb la formació i els primers temps iberoilergets: la Pedrera, el Tossal del Molinet, el Tossal de les Tenalles, el Molí d'Espígol i els Vilars, i tan sols en aquest darrer, com hem dit, excavacions en curs i evidències estratigràfiques permeten fer-ho.

L'urbanisme i les estructures d'ús col·lectiu. La disposició urbanística

Les dades per caracteritzar els assentaments de la primera Edat del Ferro, l'organització interna, els espais construïts i de circulació, els sistemes defensius i les estructures d'ús col·lectiu són encara molt escadusseres; n'hi ha prou fent un cop d'ull a les darreres síntesis per adonar-se'n (JUNYENT, 1989 i 1991; MAYA, 1990). En realitat, un únic assentament és objecte des de fa uns anys d'una actuació sistemàtica: els Vilars, mentre que els altres, la Serra del Calvari, el Molí d'Espígol i el Tossal de les Tenalles, perquè són intervencions més puntuals o que han estat mancades de continuïtat, només indirectament ens forneixen dades sobre l'urbanisme. No obstant això, l'entitat de les novetats aportades pel poblament fortificat d'Arbeca permet copsar la profunda transformació que obre pas al món ilergeta i evidencia, igualment, que es tracta d'un procés no sobtat sinó d'una maduració dilatada en el temps.

La disposició urbanística, en termes generals, continua condicionada per la topografia i les característiques de l'emplaçament, però ara es pot parlar d'una complexitat creixent en l'estructuració de l'espai interior. En els casos més sen-

zills, els habitatges es disposen adossats perpendiculars a un mur o en doble filera s'obren a un espai central segons el model instituit al bronze final II; és el cas dels poblatos assenyalats a les pròximes terres aragoneses: Tozal de los Regallos, la Codera (Chalamera) i Punta Farisa (Fraga) (MAYA, 1981, 142 i 145; 1990, 191) i en el Baix Segre de Mas de la Cabra. Quan s'ocupa l'erola d'un dels típics tossals i la superfície ho fa possible, s'opta per la disposició radial al voltant d'un espai central, que també té el precedent, de la mateixa manera que l'aprofitament de les vessants aterassades, en les comunitats de la segona meitat del mil·lenni anterior.

L'emplaçament en terreny planer allibera de les servituds del relleu i dona lloc a solucions més elaborades i complexes. És el cas dels Vilars, de planta ovalada i una superfície habitada de menys de mitja hectàrea, on es combina l'organització d'un barri perimetral, constituït per habitatges allargats amb parets mitgeres recolzades en el pany intern de la muralla i obertes a un carrer empedrat paral·lel a aquesta, amb l'existència d'un espai central, en el qual dependències i estances quadrangulars deixen lliure una zona oberta, presidida per una bassa, situada al bell mig del poblat; altres carrers més curts enllaçarien la zona central, el de circumval·lació i la porta o portes. L'àrea excavada mostra com durant Vilars II el creuament de carrers és aprofitat en una ocasió, fent retrocedir la línia de construccions interiors per crear una petita plaça relacionada amb una estructura de combustió. La fundació del poblat va tenir lloc aproximadament abans del 650 aC per una comunitat dels camps d'urnes tardans o del Ferro; al llarg del període (650-550/525 aC) els habitatges experimenten lleugeres remodelacions, fenomen que es reproduïx durant el trànsit al període següent, però és significatiu que durant l'horitzó Ibèric antic (550-525/450-425 aC) no es realitzés cap modificació substancial en la disposició urbanística general, la qual cosa

sí que es produïx en iniciar-se l'horitzó Ibèric ple (450-425/375-350 aC), en edificar-se habitatges en l'espai que durant les dues etapes anteriors havia acollit el carrer principal (GARCÉS i JUNYENT, 1988, 103-114; 1989a, 329-339; 1989b, 38-49; GARCÉS, JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ, 1993) (fig. 4).

Sistemes defensius

Però la dada més espectacular i sorprenent proporcionada pels Vilars ha estat l'impressionant sistema defensiu, compost, pel que sabem fins ara, per una muralla torrejada i un camp frisi o barrera de pedres clavades (GARCÉS i JUNYENT, 1989, 38-49; GARCÉS, JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ, 1991, 183-197) (fig. 7). En la situació actual és certament difícil trobar una explicació satisfactòria, control del territori i de l'aigua, acumulació de grans excedents agrícoles, al fet que una comunitat que no devia excedir les dues-centes persones escometés l'esforç necessari per bastir la fortificació, com també ho és avaluar-ne la significació entre els camps d'urnes, els assentaments dels quals han estat tradicionalment presentats com a mancats de defenses (RUIZ ZAPATERO, 1985, 356). La qüestió ha estat tractada no fa gaire (JUNYENT, 1989, 101; 1991, 103-107). Com hem vist, en relació amb la seva funcionalitat i/o situació, alguns poblatos del bronze final ja disposaven d'estructures defensives com ara muralles, torres i fossats, raó per la qual creiem que no poden ésser vistes com una aportació del període tal com ha estat suggerit a partir de dades de prospecció a les comarques properes d'Osca, la Codera II (Alcolea de Cinca), Valletas (Sena) i Mataliebres (Sarinyena), i al Baix Segre, en el cas del Mas de la Cabra (MAYA, 1981, 142-146; 1990, 190-191). El que passa és que, com abans, alguns poblatos, planers o enturonats, es protegeixen especialment. En el cas de Mas de la Cabra, el poblat es fortificà sobre l'esperó d'una serra

amb ampli domini visual sobre una vall que s'obre en direcció a l'Ebre, perceptible en la llunyania (CAS, II, 314; JUNYENT, 1991, 106 i RODRÍGUEZ DUQUE, 1993), i pel que fa als Castelletes (Mequinensa), una línia de muralla, potser la controvertida torre quadrangular i un fossat, protegien l'única zona vulnerable d'un contrafort de la serrallada que domina el pas encaixat entre abruptes escarpaments de l'Ebre (ROYO i FERRERUELA, 1985, 395-396 i 409 i JUNYENT, 1991, 105-106).

Tornant a la fortificació dels Vilars, la campanya de 1993 ha donat dades importants per al coneixement de la muralla. S'han excavat més de 35 metres lineals del traçat i dues de les torres i els dos testi-

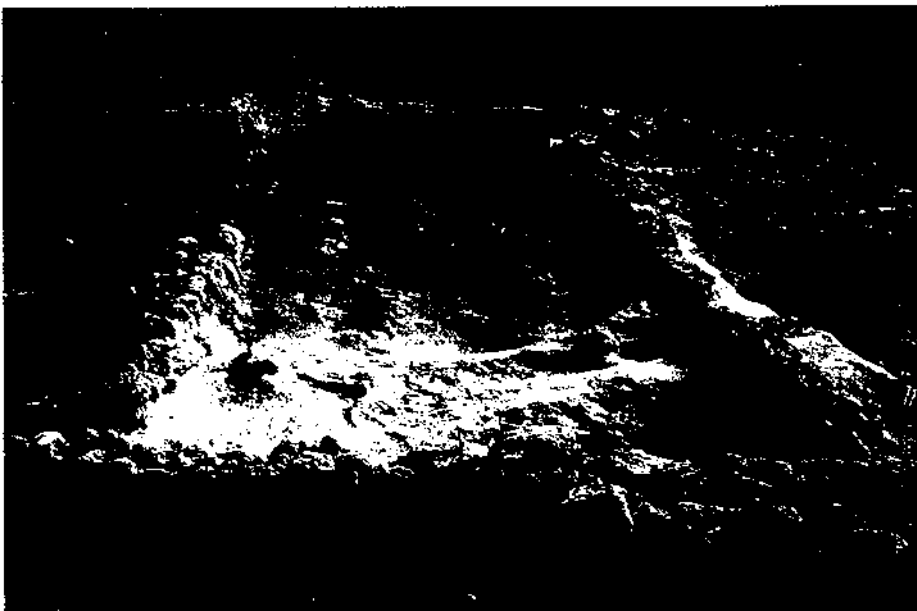

Fig. 6. Vista general d'un habitatge del poblat de la Colomina 2 (Sector I, Zona 1)

Fig. 7. Vista general des del sud-est de la muralla, torre i camp frisi del poblat fortificat d'Els Vilars (Arbeca, les Garrigues)

monis han permès aprofitar la cota més alta de conservació i recuperar dades sobre les tècniques constructives i la seqüència estratigràfica. La muralla es revela cada cop més complexa en un procés que corre paral·lel a la creixent complexitat que advertim a l'interior del poblat. La primera muralla està formada per un mur doblat per davant per una elevació de tovots arrebossats i disposats sobre un basament de pedra (fig. 8); la part baixa exterior està protegida per un sòcol de lloses dretes adossades. Les torres ja presenten la configuració que serà definitiva, el nucli rectangular massís arrenca del mur interior i el folre, des del pany de tovots; la base està igualment protegida per lloses clavades i l'exterior estaria, com els panys, arrebossat de fang. En un segon moment la muralla és reforçada i al davant del pany de tovots s'afegeix un nou mur i la part baixa es torna a protegir amb un sòcol de lloses. Finalment, la muralla és de nou reforçada i, per guanyar consistència i gruix, s'hi adossa per davant un nou mur. Com a hipòtesi no comprovada, cal retenir la possible existència d'una fase inicial en la qual hauria funcionat com a muralla el mur interior exclusivament i com a torre l'estructura rectangular interna. Cal observar que totes aquestes refaccions tenen lloc durant Vilars I i que el darrer folre, que li donarà l'amplada màxima de cinc metres, s'incorpora a mitjan segle VI aC.

Els chevaux-de-frise s'instal·len durant la fase més antiga i sembla que s'amortitzen durant el transcurs de Vilars II; ens n'hem ocupat en diferents ocasions i recentment han estat recollits en un treball de síntesi (MORET, 1991, 5-42). En aquest article, creiem que amb bon criteri, Moret, llevat de l'obscur tema dels camps frisis, postula la tradició indígena per al conjunt de l'arquitectura militar de la primera Edat del Ferro peninsular (MORET, 1991, 40-42). En el cas de les torres quadrangulars tipus Vilars, es defineix contrari al suposat origen indoeuropeu defensat per alguns autors (RUIZ

ZAPATERO, 1977, 90; GARCÉS i JUNYENT, 1989, 45; GARCÉS, JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ, 1991, 194) amb arguments vàlids en conjunt, encara que amb paral·lels tan superficials i allunyats com la murciana torre de Cala del Pino (EIROA, 1989, 109 i 112, fig. 24).

L'arquitectura domèstica: els habitatges

Vilars és l'únic assentament preibèric que ofereix dades sobre l'arquitectura domèstica de la primera Edat del Ferro. Adossats pel darrere a la muralla i oberts al carrer empedrat que discorre paral·lel a aquella, es disposen habitatges acusadament allargassats. Els construïts pels primers pobladors (Vilars 0, fase encara no excavada) semblen disposar d'un vestibul d'accés, seguint

un model ben documentat a la vall de l'Ebre i tradicionalment considerat d'origen indoeuropeu. Durant la fase següent, Vilars I, les cases són construïdes de nou sobre elles mateixes, i mantenen l'orientació i la superfície idèntiques, però són convertides en unitats d'una sola estança. Es tracta de cases llargues i estretes, de 8 x 2 m, bastides amb murs amb un sòcol de pedra travada amb fang i elevació amb tovots i les superfícies arrebossades. Dos forats de pals centrals permeten suposar l'existència d'una golfa sobre la meitat posterior de la casa, que guanyaria en alçada a causa del pendent de la coberta. Tot el barri és reconstruït a final del s. VI aC. De fet, coneixem molt malament els habitatges de Vilars II en aquesta zona perquè han estat destruïts pels cultius, i poc més podem dir si no que eren força més espaiosos i quasi doblaven la superfície.

Pel que fa a l'habitatge excavat el 1987 a Serra del Calvari, roman inèdit i resulta impossible interpretar-ne les, en aparença sorprenents, característiques. L'habitatge ha estat descrit com un conjunt d'una superfície superior als quaranta metres quadrats, constituït per tres espais: un pati davanter amb una estructura de combustió al mig i dues habitacions rectangulars amb una paret mitgera obertes al pati (RODRÍGUEZ DUQUE, 1991, 79). Les dimensions i la complexitat interior són força diferents al model que hem vist a Vilars, similar al dels habitatges coneguts a altres assentaments de la segona meitat de la setena centúria com ara el Barranc del Gàfols (Ginestar, la Ribera d'Ebre) i Moleta del Remei (Alcanar, el Montsià).

L'espai interior i les estructures domèstiques

La senzillesa de les cases unicel·lulars de Vilars no impedeix d'identificar diferents funcionalitats i espais ni es

contradiu amb l'existència d'estructures domèstiques construïdes amb terra i altres materials.

L'estança està presidida per la llar, encara que no sempre ocupa el lloc central i, en ocasions, es desplaça vers els murs laterals; al costat de la llar se situa un petit sot de recollida de cendres. La llar característica sol ésser rectangular, amb les cantoneres arrodonides, i el perímetre el delimita un anell de fang; es construeix en cubeta i la sola refractària la formen diverses capes de fragments ceràmics i argila. Les llars del període ibèric antic prefereixen les graves com a material refractari.

Un element característic en els habitatges és l'esglaió o petita rampa semicircular, constituïda per pedres planes travades amb terra que permet de salvar el desnivell entre l'interior i el carrer més elevat. Com hem vist, es tracta d'un sistema tradicional testimoniats des del bronze final II al poblat de Genó.

El sòl dels habitatges el constitueixen paviments de terra batuda, amb una selecció dels components per facilitar la compactació. En ocasions, apareixen zones enllosades. Es documenten profusament els forats de pal i, com correspon a la variada funcionalitat, presenten diferències de gruix, fondària i sistemes de fixació. Els més grans, amb una llosa en el fons del forat i pedres de falca, els relacionem amb la coberta i, més concretament, amb el sosteniment d'una golfa; altres de més petits, testimoniats estrictament pel forat, tindrien usos diversos, alguns relacionats amb la llar.

L'equipament interior de l'habitatge compta amb banquetes i una mena de rebosts o armaris construïts a ran de terra; en una de les cases de la fase fundacional ha aparegut un forn destinat a activitats metal·lúrgiques, pendent d'anàlisi especialitzada.

Les tècniques constructives

La pedra constitueix el material bàsic en la construcció, però s'utilitza l'argila profusament, ja sigui per travar les pedres en la construcció dels murs i arrebossar els paraments o per fabricar tovots o alçar tàpia, aquesta darrera no documentada amb absoluta certesa.

Pel que fa a l'ús de tovots, la informació disponible ha estat recollida fa poc amb pretensions d'exhaustivitat (ABAD i SALA, 1993, 195-197). El rigor i la qualitat de la informació proporcionada pels Vilars permet de plantejar problemes de cronologia i filiació. En efecte, pels volts de -650 es construeix la muralla amb alçat mixt pedra-tovot en un context que exclou l'atribució a influències colonials, fenícies o gregues, sistemàticament aplicada a les defenses d'ambient mediterrani (MORET, 1991, 24; ABAD i SALA, 1993, 197; MICHELOZZI, 1982, 46, 84 i ss.; ARCELIN, 1986, 56; DEDET, 1987, 147 i ss. i CHAZELLES, FICHER i POUPET, 1985). La filiació continental que, en relació amb les barreres de pedres clavades i les torres quadrangulars, no menyspreem, troba la mateixa dificultat que aquests elements defensius: la manca d'antecedents i paral·lels al sud de França. L'excepcionalitat en el context dels camps d'urnes i el diferent ambient cultural

de Soto de Medinilla (Valladolid) i Cerro de la Cruz (Cortes de Navarra), tampoc no faciliten aquesta aproximació. Resta la pròpia tradició indígena com a hipòtesi, però la utilització dels tovots des del Calcolític meridional, Cerro de la Virgen (Orce), Miillares o Zambujal i la seva difusió per la Meseta i el llevant peninsular a partir del bronze recent andalús, no constitueix més que un precedent. En qualsevol cas, resulta més significativa la presència de tovots, com hem vist, en un horitzó cronològic immediatament anterior: la Colomina, la Pedrera i el Tossal del Molinet, i en assentaments coetanis dels Vilars, com ara la Serra del Calvari.

Un altre element utilitzat amb profusió que mereix d'ésser destacat és el guix. S'aplica en forma d'arrebossat a l'interior dels habitatges sobre les parets i probablement al sostre, originant superfícies llises i dures, de manera que el resultat final és una mena de placat d'escaiola. La matèria primera prové de les vetes de guix fibrós que creuen les calcilitites de les Garrigues i el procés de fabricació consisteix en una pulverització mecànica, escalfament i barreja amb aigua, d'on s'obté la massa pastosa que permet l'aplicació (POCH, en premsa).

Alguns punts de reflexió finals sobre l'originalitat de l'urbanisme pre-ilergeta

El desenvolupament en la plana occidental catalana per comunitats agrícoles d'un poblament estable, vinculat a l'arquitectura en pedra i a formes urbanes, té l'origen en el bronze mitjà, és una realitat en el bronze recent i es desenvolupa plenament i ininterrompudament a partir dels camps d'urnes antics. El procés de concentració/despoblament, del qual resultarà la disminució del nombre d'assentaments i l'augment de la grandària, així com el model de poblament caracteritzat per una ocupació sistemàtica del territori articulada en base a nuclis d'extensió mitjana-petita, no superior a una ha, que serà el propi del món ibèric, comença amb els camps d'urnes recents. No és, doncs, gens sorprenent que els trets definidors de l'organització i explotació del territori, l'urbanisme, les solucions arquitectòniques i les tècniques constructives pròpies del poble ilergeta apareguin bàsicament fixats durant el s. VII aC.

Aquest panorama és radicalment diferent del descrit a la zona costera, on agrupacions de cabanes construïdes amb materials peribles caracteritzen els assentaments del bronze final i de la primera Edat del Ferro i l'arquitectura en pedra i les primeres manifestacions urbanes no són anteriors al s. VI aC, es relacionen amb les influències colonials i tenen com a marc la formació i el desenvolupament de la cultura ibèrica iaietana o indiketa. Aquesta realitat es pot fer extensiva al Llenguadoc occidental, però no a la costa meridional i al món de l'Ebre. Assentaments com ara la Ferradura (Ulldecona, el Montsià), Aldovesta (Benifallet, el Baix Ebre), el Barranc de Gàfols (Ginestar, la Ribera d'Ebre) i la Moleta del Remei (Alcanar, el Montsià) es poden relacionar amb els

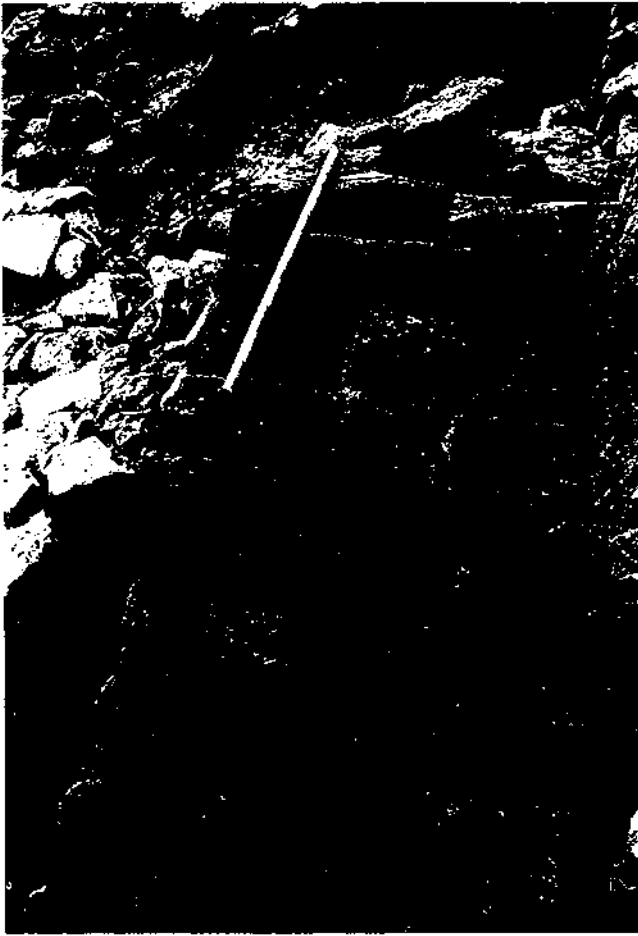

Fig. 8. Detall de l'elevació de tovots sobre la muralla del poblat d'Els Vilars (Arbeca, les Garrigues)

seus sincrònics del Segre-Cinca i, alhora, connectar amb el món llevantí, on l'urbanisme i les estructures defensives es remunten igualment al segon mil·lenni.

Els assentaments i les tècniques constructives de les comunitats que habiten el litoral i prelitoral català responen a una realitat molt diferent. La fragmentació social i l'absència d'una arquitectura sòlida resulta d'uns diferents sistemes de subsistència basats en una estratègia agro-pecuària en la qual encara resulta decisiva la ramaderia, allunyats dels cultius extensius de secà de cereals i lleguminoses que caracteritzen les planúries occidentals des del segon mil·lenni.

El tipus de poblament que es desenvolupa en les comarques occidentals de Catalunya es correspon al documentat a les veïnes províncies d'Osca, Saragossa i Terol. L'urbanisme del poblat del bronze mitjà d'Hoya Quemada (Mora de Rubielos) constitueix una de les primeres manifestacions conegudes (BURILLO i PICAZO, 1986). Recentment, s'ha plantejat l'existència d'una ruptura en el desenvolupament urbà de la vall mitjana de l'Ebre, que correspondria a un hiatus entre el bronze mitjà i el bronze final (BURILLO, 1992-93, 203-214). Poc contrastat i, encara menys, vist des del Segre, no sembla convincent aquest plantejament rupturista que l'autor repeteix referint-se, segles després, a la crisi de l'ibèric antic (BURILLO, 1992-93, 215-236).

Per acabar, una excel·lent síntesi sobre el món ibèric planteja la manca de continuïtat entre l'urbanisme i les tècniques constructives de les poblacions del bronze final i les ibèriques. Des de Torre de Doña Blanca (Puerto de Santa Maria, Cadis) o Acinipo (Ronda, Màlaga) fins a Pech-Maho a la vall de l'Aude, passant per Peña Negra (Crevillent), els Villars (Caudete de las Fuentes) o Illa d'en Reixac (Ullastret), entre altres, els autors defineixen un horitzó «prehistòric» caracteritzat per cabanes ovalades o arrodonides i remetent l'urbanisme de cases rectangulars amb sòcols de pedra i l'ús de tovots a les influències colonials (RUIZ i MOLINOS, 1993, 53 i ss).

Algunes de les disimetries apuntades són degudes a l'especificitat dels diferents processos històrics, però no cal dir que altres responen a contradiccions de la mateixa recerca i a hipòtesis no suficientment contrastades que la investigació futura haurà de depurar. Serà necessari, en qualsevol cas, renunciar a receptes úniques si es vol reflectir una realitat tan rica i variada com la que precedeix les nostres primeres cultures històriques.

ABSTRACT

The origins of stone buildings in western Catalonia

The consolidation of an agricultural economy based in extensive cereals production influenced the development of the typical communities of the plains of western Catalonia during the second millennium BC and the first centuries of the first and differentiated them from the villages of the coast. This paper analyzes the occupation and exploitation patterns of territories, settlements and specially the development of stone architecture in the Bronze and Iron Age periods. We characterise the process that leads from the first open-air sedentary settlements to the agricultural settlements in early and middle Bronze Age period and the appearance of well-built houses and town planning during the late Bronze Age. We can assess the contribution of the early Urnfield period and link the kind of settlement, the town plan, the architecture and building techniques - which centuries later characterised the Ibero-Ilergeta society - to their origin during the later Urnfield period: systematic exploitation of lands suitable for agriculture (Urgell, Monegros), the phenomenon of concentration-depopulation and the decrease in number of settlements combined with an increase in size.

RESUMEN

El origen de la arquitectura en piedra y el urbanismo en la Cataluña occidental.

La consolidación de una economía agrícola, basada en el cultivo cerealístico extensivo, resulta clave para entender el

desarrollo de las comunidades propias de las llanadas de la Cataluña Occidental a lo largo del segundo milenio y las centurias iniciales del primero y su originalidad respecto al experimentado por las poblaciones costeras. Los patrones de ocupación y explotación del territorio, las formas de los asentamientos y, en particular, el desarrollo de la arquitectura en piedra y de los primeros planteamientos urbanísticos a lo largo de la Edad del Bronce y de la Primera Edad del Hierro son analizados desde esta óptica.

El proceso histórico, interpretado en clave de continuidad, revela las relaciones entre los primeros asentamientos sedentarios al aire libre, los establecimientos agrícolas del Bronce Antiguo-Medio y la aparición de la arquitectura sólida y la planificación de los poblados durante el Bronce Reciente. Asimismo, permite valorar la aportación de los Campos de Urnas Antiguos, y advertir como el tipo de poblamiento, el urbanismo, las soluciones arquitectónicas y las técnicas constructivas, que siglos más tarde caracterizarán a la sociedad ibero-ilergeta, tienen su origen en fenómenos abiertos durante los Campos de Urnas Recientes; este es el caso de la explotación sistemática de los territorios aptos para la agricultura (Urgell, Monegros), el fenómeno de concentración-desplazamiento, la disminución del número de asentamientos combinada con el aumento de su tamaño.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABAD, L.; SALA, F. (1993) *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Serie Trabajos Varios, 90. Valencia: Diputación Provincial de Valencia.
- ALBIZURI, S.; NADAL, J. (1993) «Análisis faunístico del yacimiento de Punta Farisa (Fraga, Huesca)», *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 1989/1990, Bellaterra, pp.31-37.
- ALONSO, N. (1992) «Paleoeconomía i paleoecología a la Plana Occidental Catalana durant la protohistòria. Aports de l'arqueobotànica (flors i fruits)». Tesis de llicenciatura inédita, Universitat de Lleida, Lleida.
- ALONSO, N. (en premsa) «Conreus i agricultura en la Plana Occidental Catalana en època ibèrica. Estudi arqueobotànic de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell) i Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell)». Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques «La Famosa», Artesa de Lleida.
- ALONSO, N.; BUXÓ, R. (1993) «Resultados iniciales del estudio arqueobotánico de semillas y frutos del yacimiento de Cova de Punta Farisa (Fraga)». *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 1989/1990, Bellaterra, pp. 49-56.
- ALONSO, N.; BUXÓ, R. (en premsa) «Agricultura, alimentación y entorno vegetal en la Cova de Punta Farisa (Fraga, Huesca) durante el Bronce Medio». "Espai/Temps", Quaderns del Departament de Geografia i Història de la Universitat de Lleida, Lleida.
- ARCELIN, P. (1986) «Le territoire de Marseille grecque dans son contexte indigène», *Études Massaliotes*, 1, Marseille.
- BALDELOU, V. (1987) «Algunas consideraciones sobre el origen de la agricultura en el Alto Aragón», *Bolskan*, 4, Huesca, pp. 57-66.
- BALDELOU V.; MORENO, G. (1986) «El hábitat campaniforme en el Altoaragón», *Bolskan*, 3, Huesca, pp. 17-30.
- BARRE, M.; DELIBES, G.; RUIZ ZAPATERO, G. (1982) «Moldes de fundición del Bronce Final procedentes de El Regal de Pidola (Huesca)», *Trabajos de Prehistoria*, 39, Madrid, pp.369-383.
- BELARTE, C. (1993): «Arquitectura doméstica al Bronce Final i Primera Edat del Ferro a Catalunya: Habitacions construïdes amb materials duradors: Estat de la qüestió», *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 115-140.
- BURILLO, F. (1992-1993a) «Contribución al origen del poblamiento con estructuras estables en el valle medio del Ebro», *Bajo Aragón, Prehistoria*, IX-X, 1986, Caspe-Zaragoza, pp. 203-214.
- BURILLO, F. (1992-1993b) «La crisis del Ibérico antiguo y su incidencia sobre los Campos de Urnas finales del Bajo Aragón», *Bajo Aragón Prehistoria*, IX-X, 1986, Caspe-Zaragoza, pp. 215-236.
- BURILLO, F.; PICAZO, J. (1986) *El poblado del Bronce Medio de la Hoya Quemada (Mora de Rubielos, Teruel)*. Teruel: Seminario de Arqueología y Etnología Turolense.
- BURILLO, F.; GUTIÉRREZ, M.; PEÑA, J.L. (1981) «El cerro de Castillo de Alfambra (Teruel). Estudio interdisciplinar de Geomorfología y Arqueología», *Kalathos*, 1, Teruel, pp. 7-63.
- BURIACHS, F. (1993) «Anàlisi paleopal·litològica del jaciment arqueològic de la Cova Farisa», *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 1989/1990, Bellaterra, pp. 41-43.
- BURIACHS, F. (inèdit) «Anàlisi pol·línica del poblat protohistòric de Genó (Aitona, Segrià)».
- BUXÓ, R.; ALONSO, N.; CANAL, D.; CATALÀ, M.; ECHAVE, C.; GONZÁLEZ, I. (en premsa) «Estudios recientes sobre agricultura y alimentación vegetal a partir de semillas y frutos en Catalunya (Neolítico-2ª Edad del Hierro)», *I Congreso de Arqueología Peninsular*, Porto, 1993.
- C.A.S (1988) *Carta Arqueològica del Segrià* (2 vols.), Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CHAZELLES, C. A.; FICHER J. L.; POUPET, P. (1985) «La Gaule méridionale», *Architectures de terre et de bois*. Documents d'Archeologie Française, 2, Paris.
- COSTAFREDA, A.; LLUSSÀ, A. (1987) *Aproximació al Neolític de les comarques del Segrià i les Garrigues*. Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques «La Famosa», 2, Artesa de Lleida.
- COSTAFREDA, A.; GALLART, J.; LLUSSÀ, A. (1988) «Estudi dels materials del jaciment del Bronce Final de La Serra (Puigvert de Lleida, Segrià)», *Recerques de les Terres de Ponent*, núm. IX, (Artesa de Lleida 1986), Tàrraga, 1988, pp. 49-61.
- CURA, M. (1974) «Un enterramiento en Solsona perteneciente al Bronce Antiguo», *Pyrenae*, 10, Barcelona, pp. 21-27.
- DEDET, B. (1987) *Habitat et vie quotidienne en Languedoc au milieu de l'Âge du Fer. L'unité domestique n° 1 de Gailhan, Gard*. Paris.
- DIÉZ-CORONEL, L. (1964-1965) «Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares: Vila-sana, Lérida», *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, pp. 321.
- DIÉZ-CORONEL, L.; GONZÁLEZ, J. R. (1993) «La Serra del Mirador: un yacimiento del Bronce Final en Gimenezells (municipio de Alpicat, comarca del Segrià)», *Empúries*, 48-50, Barcelona, pp. 280-289.
- DIÉZ-CORONEL, L.; PITA, R. (1968) «Urbanismo y materiales del poblado del Bronce de Masada de Ratón en Fraga», *Caesaraugusta*, 31-32, Zaragoza, pp.101-123.
- DIÉZ-CORONEL, L.; PITA, R. (1971) «Memoria sobre la excavación del yacimiento de Masada de Ratón, en Fraga», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, XIII-XIV, Madrid, pp.192-331.
- DIVERSOS AUTORS (1983) *L'Arqueologia i la nostra història. Deu anys d'excavacions arqueològiques de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- EIROA, J. J. (1989) *Urbanismo protohistòric de Murcia y el Sureste*. Serie «Urbanismo antiguo en el Sureste Español», 1. Murcia: Universidad de Murcia.
- FERRÁNDEZ, M.; LAFUENTE, A. (1989) «La Colomina 2: Primeres notícies d'un assentament del Bronce Final», *Estudis*, 3, Centre d'Estudis de La Noguera, Balaguer, pp. 71-82.
- FERRÉ, R.; QUERRÉ, J.; SARNY, H.; PITA, R. (1966) «El poblado prehistórico de Masada de Ratón en Fraga (Huesca)», *IX Congreso Nacional de Arqueología*, (Valladolid 1965), Zaragoza, 1966, pp. 150-161.
- GALLART, J. (1984a) «El Tossal de les Paretetes (L'Albagés, Les Garrigues)», *Arqueologia* 83. Madrid: Ministerio de Cultura, pp. 184.
- GALLART, J. (1984b) «El jaciment neolític de La Planeta (Artesa de Lleida, Segrià)», *Pyrenae*, 19-20, Barcelona, pp. 35-45.
- GALLART, J.; JUNYENT, E. (1986) «El jaciment del Bronce Final de Rocaferrida (Sarroca de Lleida, Segrià)», *Protohistoria catalana*, 6è. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1984), Puigcerdà, pp. 115-126.
- GALLART, J.; JUNYENT, E. (1989) *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Tèrmens, La Noguera, Lleida*. "Espai/Temps", 3, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, Lleida.

- GALLART, J.; MIR, A. (1984) «Dos jaciments neolítics de la Vall de La Femosa (Segrià-Les Garrigues)», *Iherda*, XLV, Lleida, pp. 17-29.
- GALLART, J.; RIBES, J. (1988) «Un jaciment neolític a la comarca del Segrià», *Prehistòria i Arqueologia de la conca del Segre*, 7è Col·loqui Internacinal d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1986), Puigcerdà, pp.59-66.
- GALLART, J.; RIBES, J.; ROVIRA, J. (1986) «El jaciment del Bronze de Subau a El Gaió (La Llitera)», *Iherda*, XLVII, Lleida, pp. 49-64.
- GARCÉS, I. (1983) «Els materials arqueològics del poblado de "Masada de Ratón" (Fraga, Osca)». Tesi de Llicenciatura de l'Estudi General de Lleida.
- GARCÉS, I. (1984) «Los moldes de fundición del poblado de Masada de Ratón (Fraga)», *Iherda*, XLV, Lleida, pp.29-37.
- GARCÉS, I.; JUNYENT, E. (1988) «El poblado dels Camps d'Urnes i Ibèric de Vilars (Arbeca, Les Garrigues)», *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 103-114.
- GARCÉS I.; JUNYENT, E. (1989a) «El poblado fortificado de los Campos de Urnas Tardíos en Els Vilars, Arbeca, Lleida», *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, (Castelló de la Plana 1987). Zaragoza, 1989, pp. 329-339.
- GARCÉS, I.; JUNYENT, E. (1989b) «Fortificación y defensa en la 1ª Edad del Hierro. Piedras hincadas en Els Vilars», *Revista de Arqueología*, 93, Madrid, pp.38-49.
- GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J. B. (1991) «El sistema defensiu de Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues)», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'Ibèric Ple*, (Manresa 1990). Manresa, 1991, pp. 183-197.
- GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J. B. (1993) «Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica a la Plana Occidental Catalana», *'El poblament ibèric a Catalunya'*, *Lletània*, 8, Mataró, pp. 43-59.
- GARCÉS, I.; MARÍ, L. (1988) «Una cisterna preibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)», *Recerques de les Terres de Ponent*, núm. IX, (Artesa de Lleidà 1986). Tàrraga, 1988, pp. 7-17.
- GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PÉREZ, J.; PUCHE, J. M. (1993) «Ocupacions de tradició del Bronze Recent i dels Camps d'Urnes Tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, pp. 249-285.
- GONZÁLEZ, J. R.; JUNYENT, E.; MAYA, J. L.; RODRÍGUEZ, J. I. (1983) «Carretellà (Aitona, Segrià)», *Arqueologia* 82, Madrid: Ministerio de Cultura, pp.173.
- GONZÁLEZ, J. R.; LÓPEZ, A.; RODRÍGUEZ, J. I.; ROVIRA, J. (1982) «Tossal de Solibernat, Torres de Segre», «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys», *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, pp.162-164.
- GONZÁLEZ, J. R.; PEÑA, J. L. (1991) «El fossat: un nou element de la prehistòria ilergeta», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'Ibèric Ple*, (Manresa 1990). Manresa, 1991, pp. 219-225.
- GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. (1989) «Avanç dels resultats de l'excavació del fons de cabana de l'Edat del Bronze del Tapió a Gimènells (Alpicat, Segrià)», *Excavacions Arqueològiques d'Urgència a les comarques de Lleida*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 9, Barcelona, pp. 71-83.
- GRUP LA FEMOSA, «Mapa Arqueològic de la Vall de La Femosa», *Reverques Lleidatanes*, II, Tàrraga, pp. 7-28.
- JUNYENT, E. (1982) «Tossal del Molinet, El Poal», «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys», *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, pp.256-257.
- JUNYENT, E. (1986) «El poblament ibèric a l'àrea ilergeta», *Prehistòria catalana*, 6è. Col·loqui Int. d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1984). Puigcerdà, pp. 257-263.
- JUNYENT, E. (1987) «El poblamiento ibérico en el área ilergeta», *Iberos*, Actas 1ª Jornadas sobre el Mundo Ibérico, (Jaén 1985). Jaén, 1987, pp. 57-65.
- JUNYENT, E. (1989) «La evolución del hábitat en la Catalunya occidental durante la Edad del Bronce, Primera Edad del Hierro y Época Ibérica», *Préactes du Colloque International: Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*. Arles-sur-Rhône, pp. 95-105.
- JUNYENT, E. (1991) «Contribució al coneixement de les estructures defensives en els assentaments de la Catalunya Occidental. Bronze Final, Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica. Estat de la qüestió», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'Ibèric Ple*, (Manresa 1990). Manresa, 1991, pp. 103-108.
- JUNYENT, E. (1992) «Els orígens del Ferro a Catalunya», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida, pp. 21-35.
- JUNYENT, E. (en premsa) «Iltirda-Iherda», *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la Península Ibérica*, 1993. Madrid: Museo Arqueológico Nacional.
- LUSSÀ, A.; GALLART, J.; RIBES, J.; COSTAFREDA, A. (1990) *El jaciment del Bronze de Minferri (Junceda, Les Garrigues)*. Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques "La Femosa", 5. Artesa de Lleidà.
- MALUQUER, J.; MUÑOZ, A. M.; BLASCO, F. (1960) *Cata estratigràfica en el poblado de la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Lérida*. Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.
- MARTÍN, F.; SERRA, R. (1991) *Les construccions de pedra seca a la comarca de les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors.
- MAYA, J. L. (1981a) «Yacimientos de las edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes», *Miscel·lània Homenatge al professor Salvador Roca i Lletjós*. Lleida: IEI, pp. 321-376.
- MAYA, J. L. (1981b) «La Edad del Bronce y Hierro en Huesca», *1ª Reunión de Prehistoria Aragonesa*. Huesca, pp. 129-163.
- MAYA, J. L. (1982a) «Asentamientos al aire libre de la Edad del Bronce en la Catalunya occidental. Bases para el reconocimiento de un horizonte Bronce Antiguo-Reciente», *Iherda*, XLIII, Lleida, pp. 153-186.
- MAYA, J. L. (1982b) «Genó, Aitona», «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys», *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, pp. 159-160.
- MAYA, J. L. (1990) «La Edad del Bronce y la Primera Edad del Hierro en Huesca», *Bolskan*, 7, Huesca, pp. 159-196.
- MAYA, J. L. (1992a) «Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del nordeste peninsular», dins A. MOURE (ed.) *Elefantes, ciervos y ovicápridos: economía y aprovechamiento del medio en la prehistoria de España y Portugal*. Santander: Universidad de Cantabria, pp. 275-314.
- MAYA, J. L. (1992b) «Calcolítico y Edad del Bronce en Catalunya». *Aragón/Litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Zaragoza: Institución Fernando El Católico, pp. 515-554.
- MAYA, J. L. (1993) «En torno al origen del mundo ibérico catalán: Problemas de substrato». *'El poblament ibèric a Catalunya'*, *Lletània*, 8, Mataró, pp. 9-19.
- MAYA, J. L.; DIEZ-CORONEL, L. (1986) «Nuevos asentamientos del Bronce Inicial en la Cataluña occidental», *Iherda*, XLVII, Lleida, pp. 81-99.
- MAYA, J. L.; FRANCÉS, J.; PRADA, A. (1992) «Avance a las excavaciones en la Cova de Punta Farisa (Fraga, Huesca)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida, pp. 217-224.
- MAYA, J. L.; FRANCÉS, J.; PRADA, A. (1993) «El complejo arqueológico de Punta Farisa. Los yacimientos arqueológicos», *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 1989/1990. Bellaterra, pp.7-30.
- MAYA, J. L.; MONTÓN, J. F. (1986) «Un yacimiento de la Edad del Bronce en el Bajo Cinca: El Barranco de Monreal (Fraga, Huesca)», *Iherda*, XLVII, Lleida, pp. 145-152.
- MICHELOZZI, A. (1982) *L'habitation protohistorique en Languedoc oriental (VIII-I a.C.)*. A.R.A.L.O, 10, Caveirac.
- MIRÓ, J. M. (1989) «Estudi de la fauna», dins J. GALLART; E. JUNYENT, *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Tèrmens. La Noguera, Lleida*. "Espai/Temps", 3, Lleida: Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, pp. 80-107.
- MONTÓN, J. F. (1988) «Avance al estudio de los materiales del yacimiento de la Edad del Bronce de Zafrales, en Fraga (Huesca)», *Bolskan*, 5, pp. 201-247.
- MORET, P. (1991) «Les fortifications de l'Âge du Fer dans la Meseta espagnole: Origine et diffusion des techniques de construction», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, tome XXVII (1), Paris, pp.5-42.
- PEÑA, J. L.; RODRÍGUEZ, J. I.; GONZÁLEZ, J. R. (1988) «Estudi geoarqueològic del Tossal de Moradilla (Lleida)», *Reverques de les Terres de Ponent*, núm. IX, (Artesa de Lleidà 1986). Tàrraga, 1988, pp. 31-41.
- POCH, R. M. (en premsa) «Estudi micromorfològic dels guixos procedents de Els Vilars», dins DIVERSOS AUTORS, *El poblament fortificat de Els Vilars (Arbeca, les Garrigues)*. Ajuntament d'Arbeca.
- PONS, E.; MAYA, J. L. (1987) «L'Âge du Bronze Final en Catalogne». *Le groupe Rhin, Suisse, France Orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes*. Actes du Colloque International de Némours, 1986. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, 1, Némours, pp. 545-557.
- PONS, E.; MAYA, J. L.; BUXÓ, R. (1989) «Habitat y estructuras domésticas durante el final de la Edad del Bronce en el norte y oeste de Catalunya».

Pré-actes du Colloque International: "Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire". Arles-sur-Rhône, pp. 31-35.

PUCHE, J. M (1991) «Evolució i relacions macroespacials del poblament: Una aproximació a l'Edat del Bronze de l'Urgell». Tesi de llicenciatura a l'Estudi General de Lleida.

PUCHE, J. M (1993) «Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'Edat del Bronze a l'Urgell», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3. Lleida, pp. 21-64.

PUCHE, J. M; SORRIBES, E. (1993) «La necròpolis d'Almenara i el seu entorn: una revisió cronològic-cultural», *Urtx*, 5. Tàrraga, pp.19-31.

QUERRE, J.(1977) «Fouilles archéologiques à Candanos (Huesca). Le Tosal de Los Regallos», *Iberda*, XXXVIII. Lleida, pp. 7-ss.

REY, J.; RAMÓN, N. (1992) «Un nuevo yacimiento del Neolítico Antiguo en el llano oscense: El Torrollón I (Usón)», *Aragón/Litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Zaragoza: Institución Fernando El Católico.

RODANÉS, J. M (1991) «Investigaciones arqueológicas en el Bajo Cinca: campañas de excavación de 1989/1990 en el poblado de la Edad del Bronce de Masada de Ratón (Fraga, Huesca)», *Bolskan*, 8. Huesca, pp. 165-198.

RODRÍGUEZ, J. I. (1981) «El jaciment de la Serra del Calvari a la Granja d'Escarp (Lleida)», *Informació Arqueològica*, 36-37. Barcelona, pp. 171-175.

RODRÍGUEZ, J. I. (1986) «La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, Segrià). Noves dades sobre l'Edat del Ferro al Baix Segre», *Protohistòria catalana*, 6è. Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1984). Puigcerdà, pp. 127-134.

RODRÍGUEZ J. I. (1991) «Algunes dades sobre l'Edat del Ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp) i altres del seu entorn», *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 77-86.

RODRÍGUEZ, J. I. (1993) «El jaciment de l'Edat del Ferro del Mas de la Cabra, a Seròs (Segrià)», *Empúries*, 48-50. Barcelona.

ROS, M. T. (1993) «Análisis antracológico del yacimiento del Bronce Medio de Punta Farisa (Fraga, Huesca)», *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 1989/1990. Bellaterra, pp. 45-47.

ROVIRA, J. (1984) «El asentamiento de Clot de Fenàs (Cabanabona, La Noguera, Lleida) y algunas reflexiones sobre los asentamientos proto-urbanos del Bronce Medio en la Depresión Central Catalana», *Informació Arqueològica*, 42, gener-juny. Barcelona, pp. 18-27.

ROVIRA, J.; BATISTA, R.; GASCA, M. (1983-1984) «El establecimiento campaniforme de Tramaced (La Litera, Huesca)», *Empúries*, 45-46. Barcelona, pp. 270-273.

ROVIRA, J. (1993) «El jaciment de la Punta de Corregó (La Portella, La Noguera, Lleida)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3. Lleida, pp.353-369.

ROVIRA, J.; GASCA, M.; GÓMEZ, J. E. (1985) «L'estació del Bronze Antic de Cantaperdius (La Portella, La Noguera)», *Informació Arqueològica*, 44, gener-juny. Barcelona, pp. 26-33.

ROVIRA, J.; SANTACANA, J. (1982) «Protourbanismo y asentamientos de la Edad del Bronce en Cataluña. Ensayo de tipología y distribución geográfica, estructura social y modo de producción dominante», *Informació Arqueològica*, 38. Barcelona, pp. 26-35.

ROVIRA, J.; SANTACANA, J. (1984) «El modelo de despoblación/concentración en la zona del Baix Segre (Depresión del Ebro)», *Arqueología Espacial*, 2. Teruel, pp. 75-92.

ROYO, J. I. (1987) «El poblado y necròpolis prehistòrics de Riols I, Mequinenza, Zaragoza. Campaña de urgència», *Arqueología Aragonesa*, 1985. Zaragoza, pp. 31-35.

ROYO, J. I.; FERRERUELA, A. (1985) «El poblado y necròpolis tumular de Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza», *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, (Logroño 1983). Zaragoza, 1985, pp. 393-417.

ROYO, J. I.; GÓMEZ, F. (1992) «Riols I: un asentamiento neolítico al aire libre en la confluencia de los ríos Segre y Ebro», *Aragón/Litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Zaragoza: Institución Fernando El Católico, pp. 297-308.

RUIZ, A.; MOLINOS, M. (1992) *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Barcelona: Crítica.

RUIZ ZAPATERO, G. (1977) «Fortificaciones del castro hallstático de Valdeavellano (Soria)», *Celtiberia*, 53, pp. 83-92.

RUIZ ZAPATERO, G. (1982) «Relaciones entre hábitats y necròpolis durante el Bronce Final y la Edad del Hierro en el valle del Segre», *Art. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà 1980). Puigcerdà, pp. 195-204.

RUIZ ZAPATERO, G. (1983) «Modelos teóricos de invasiones/migraciones en Arqueología prehistòrica», *Informació Arqueològica*, 41, juliol-desembre. Barcelona, pp. 147-157.

RUIZ ZAPATERO, G. (1985a) *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. 2 vols. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

RUIZ ZAPATERO, G. (1985b) «Una cabaña de 'Campos de Urnas' en los Regallos (Candanos, Huesca)», *Bolskan*, 2. Huesca, pp. 295-311.

SAULA, O. (1989) «Notícies, articles i publicacions entorn el Castell del Mor de Tàrraga», *Urtx*, 1. Tàrraga, pp. 5-15.

VÁZQUEZ, M. P. (1993) «El poblament de l'Edat del Bronze en el Segrià: Evolució i organització del territori». Tesi de llicenciatura a la Universitat de Lleida.

VÁZQUEZ, M. P. (en premsa) «El poblament de l'Edat del Bronze en el Segrià: Evolució i organització del territori», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4. Lleida.

Notes

1. Aquest treball s'ha realitzat en el marc del projecte d'investigació PS92-0148 «Primera Edat del Ferro i època Ibèrica en la Catalunya occidental. Territori i assentaments», subvencionat per la Direcció General de Investigació Científica y Tècnica.

Emili Junyent i Sánchez és professor titular de Prehistòria a la Universitat de Lleida des de 1987. Llicenciat en Prehistòria i Història Antiga a la Universitat de Barcelona (1971), es doctorà per la mateixa Universitat amb el treball *La filiación cultural del Horizonte Ibérico Antiguo en tierras catalanas* (1976). És autor de nombrosos estudis sobre la prehistòria recent a la Catalunya occidental i, especialment, sobre el món ibèric ilerget. Actualment, és codirector de les excavacions al poblat fortificat d'Els Vilars i dirigeix el projecte «Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica a la Catalunya occidental: territori i assentaments».

Àngel Lafuente Revuelto és llicenciat en Prehistòria i Història Antiga per la Universitat de Barcelona (1987) i va obtenir el títol amb grau a l'Estudi General de Lleida (UB) amb el treball *La estructura fornácea de La Coma y la producción de cerámica ibérica en Fontscaldes (Valls, l'Alt Camp)* (1989). Becari d'FPI a la Universitat de Lleida (1989-1992), darrerament ha codirigit les intervencions arqueològiques al poblat i necròpolis de l'Edat del Bronze de La Colomina i al poblat fortificat d'Els Vilars. Actualment, prepara la tesi doctoral sobre l'evolució de la ceràmica ibèrica pintada a l'arc sud-occidental català (s. VI-II aC).

Joan B. López i Melcion és professor ajudant de Prehistòria a la Universitat de Lleida des de 1992. Llicenciat en Prehistòria i Història Antiga a la Universitat de Barcelona (1987), va obtenir el títol amb grau a l'Estudi General de Lleida (UB) amb el treball *Aplicaciones de la microinformática en la recerca protohistòrica* (1989). En els darrers anys, ha estat membre dels equips de direcció de les excavacions a Lattes (Hérault), l'Illa d'en Reixac (Ullastret) i Els Vilars (Arbeca). Actualment, prepara la tesi doctoral sobre l'evolució de l'arquitectura i l'urbanisme de l'Edat del Bronze i la primera Edat del Ferro a la plana occidental catalana.